

T.C.

**NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
FELSEFE ANABİLİM DALI
FELSEFE BİLİM DALI**

**SON DÖNEM STOA FELSEFESİNDE DOĞA VE İNSAN
TASAVVURU**

YASEMİN SEZGİNER

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

DOÇ. DR. SEBİLE BAŞOK DİŞ

KONYA – 2023

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTITÜSÜ
---	--	---

BİLİMSEL ETİK SAYFASI

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yasemin SEZGİNER		
	Numarası	18810101013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe / Felsefe		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Sebile BAŞOK DİŞ		
Tezin Adı	Son Dönem Stoa Felsefesinde Doğa ve İnsan Tasavvuru			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kuralla özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yaptığımı bildiririm.

Yasemin SEZGİNER

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
---	--	--

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Yasemin SEZGİNER		
	Numarası	18810101013		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	Felsefe / Felsefe		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Doç. Dr. Sebile BAŞOK DİŞ		
Tezin Adı	Son Dönem Stoa Felsefesinde Doğa ve İnsan Tasavvuru			

Son Dönem Stoa Felsefesinde İnsan ve Doğa Tasavvuru başlıklı bu tez içerisinde öncelikle yaklaşık beş asırlık bir döneme yayılan Stoa felsefesinin, tarihsel süreç içerisinde gelişimine dair bir perspektif sunulmaktadır. Felsefesini mantık, fizik ve ahlak olmak üzere üç ana alan üzerine kuran Stoacılık, felsefe tarihi içerisindeki gelişiminde eklektik bir yapıdadır. Nitekim fizik öğretilerinde kökleri Herakleitos'a dayanan logos temelli bir evren tasarımı sunan Stoa felsefesi, mutluluk temelli ahlak öğretilerinde ise 'kendini bil/tanı' önermesinden yola çıkan Sokrates'i rehber edinmiştir. Sokrates ahlakıyla şekillenen Kinik öğretisi, doğaya uygun yaşamaya dair pratik yaşam bilgeliği öğütleri ve dünya yurttaşlığı görüşleriyle Stoacılara ilham kaynağı olmuştur. Tez içerisinde Stoa felsefesinin doğuşuna kaynaklık eden tüm bu etkiler kronolojik bir sıralamaya tabi olarak incelenmiştir. Ardından Zenon'la birlikte atılan Stoa felsefesinin temelleri Erken ve Orta Dönem Stoa başlıkları altında incelendikten sonra Stoa felsefesinin bütünlüklü yapısını oluşturan mantık, fizik ve ahlak alanlarına dair bilgiler verilmiştir. Tez içerisinde ele alınan tüm bu konu başlıkları Son Dönem Stoa felsefesinin doğaya ve insana bakışını şekillendiren etkiler olması bakımından açıklanması lüzum görülmüştür. Nitekim Antik Yunan dünyasında doğan Stoacılık, son dönem Stoa felsefesinin en önemli düşünürleri Seneca, Epictetos ve Marcus Aurelius ile birlikte Roma'ya taşınmıştır. Antik Yunan mirasının Roma'nın eyleme dayalı ahlak anlayışının harmonisiyle, Stoa felsefesinin doğaya uygun pratik yaşam bilgeliği tam anlamıyla hayata geçirilmiştir. Öyle ki ünlü hatip Seneca, köle Epictetos ve imparator Marcus Aurelius gibi üç farklı karakteristik ismi bir araya getiren Stoa felsefesi son dönemde ahlaki ideallerine ulaşmış görünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Stoa Felsefesi, Son Dönem Stoa Felsefesi, Doğa, İnsan

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Yasemin SEZGİNER		
	Student Number	18810101013		
	Department	Philosophy / Philosophy		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	☒	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Doç. Dr. Sebile BAŞOK DİŞ		
Title of the Thesis/Dissertation	Nature and Human In The Recent Stoic Philosophy Design			

In this thesis, titled **Nature and Human In The Recent Stoic Philosophy Design**, first of all, a perspective on the development of Stoic philosophy, which spanned a period of about five centuries, is presented in the historical process. Stoicism, which bases its philosophy on three main areas, namely logic, physics and morality, has an eclectic structure in its development within the history of philosophy. As a matter of fact, Stoic philosophy, which presents a logos-based universe design based on Heraclitus' roots in physics teachings, has taken Socrates, which sets out from the proposition of 'know thyself' in the happiness-based moral teaching, as a guide. The Cynic doctrine, shaped by the morals of Socrates, inspired the Stoics with its practical life wisdom advice on living in accordance with nature and world citizenship views. In the thesis, all these effects, which were the source of the birth of the Stoic philosophy, were examined in a chronological order. Then, after examining the foundations of Stoic philosophy, which was laid with Zeno, under the headings of Early and Middle Period Stoa, information about the fields of logic, physics and morality, which constitute the integral structure of Stoic philosophy, are given. All these topics covered in the thesis need to be explained in terms of the effects that shape the view of the Late Stoic philosophy to nature and human beings. As a matter of fact, Stoicism, which was born in the Ancient Greek world, moved to Rome with Seneca, Epictetos and Marcus Aurelius, the most important thinkers of the late Stoic philosophy. With the harmony of the Ancient Greek heritage and the action-based morality of Rome, the practical life wisdom of the Stoic philosophy was fully realized. So much so that the Stoic philosophy, which brought together three different characteristic names such as the famous orator Seneca, the slave Epictetus and the emperor Marcus Aurelius, seems to have reached its moral ideals in the last period.

Keywords: Stoic Philosophy, Late Stoic Philosophy, Nature, Human

İÇİNDEKİLER

Bilimsel Etik Sayfası	II
Özet	III
Abstract	IV
İçindekiler	V
Kısaltmalar.....	VII
Teşekkür.....	VIII
Giriş	1

BİRİNCİ BÖLÜM

SON DÖNEM STOA FELSEFESİNİN TEMELLERİ

1.1. Son Dönem Stoa Felsefesinin Temelleri	5
1.1.1. Herakleitos Etkisi.....	5
1.1.2. Sokrates Etkisi	10
1.1.3. Kinik Düşünce Mirası	18
1.2. Stoa Felsefesinin Evreleri	23
1.2.1. Erken Dönem Stoa Felsefesi	23
1.2.2. Orta Dönem Stoa Felsefesi	28
1.2.3. Son Dönem Stoa Felsefesi.....	30

İKİNCİ BÖLÜM

STOA FELSEFE SİSTEMİNİ OLUŞTURAN DİSİPLİNLER

2.1. Stoa Felsefe Sistemi	34
2.1.1. Stoa Mantığı	35
2.1.2. Stoa Fiziği	38
2.1.3. Doğaya Uygun Yaşam Olarak Stoa Ahlakı	44

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

STOA FELSEFESİNİN DOĞAYA UYGUN YAŞAMA ÖĞRETİSİNİN BİLEŞENLERİ

3.1. Logos – Evren Akli – Tanrı	51
3.2. Mutluluğa Giden Yol: Erdem	56
3.3. Birey-Toplum Diyalektiği ya da Stoa Kozmopolitanizmi	58

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SON DÖNEM STOA FELSEFESİNDE DOĞA VE İNSAN TASAVVURU

4.1. Seneca	62
4.2. Epiktetos	68
4.3. Marcus Aurelius	75
Sonuç	80
Kaynaklar	83

KISALTMALAR

a.g.e. : Adı geçen eser

ev. : Çeviren

akt. : Aktaran

s. : Sayfa

s.s. : Sayfa sayıları

bknz. : Bakınız

M.Ö. : Milattan Önce

M.S. : Milattan Sonra

Teşekkür

Bu çalışmanın gerçekleştirilmesinde değerli bilgilerini benimle paylaşan, kıymetli zamanımı ayırıp sabırla ve ilgiyle elinden geleni sunan, bana her daim güvenererek ve inanarak samimiyetini benden esirgemeyen değerli danışman hocam Doç. Dr. Sebile BAŞOK DİŞ'e teşekkürü bir borç biliyor ve minnetimi özellikle belirtmek istiyorum. Ayrıca akademik hayatım boyunca bilgi birikimlerinden sık sık faydalandığım, konu seçimi ve kaynak açısından yardımlarını esirgemeyen diğer üniversite hocalarıma teşekkürlerimi sunuyorum.

Uzun soluklu bu tez sürecimde inancımı ve kararlılığımı kaybetmemem için bana her daim motivasyon kaynağı ve destek olan çok kıymetli dostlarıma ve yol arkadaşlarıma minnettarım. Ve son olarak hayatım boyunca maddi manevi hiçbir desteğini esirgemeyen sevgi, saygı ve hoşgörü bilinci ile beni bu günlere getiren hayattaki en büyük şansım olan aileme ve neşe kaynağım biricik yeğenlerime sonsuz teşekkürler.

GİRİŞ

Dünya üzerinde var olmuş tüm toplumlarda ve kültürlerde dini tasarımlar, mitoslar, efsaneler ve doğaya, insana, yaşama dair bilgi birikimleri bulunmaktadır. Bu inançlar ve bilgi birikimleri geleneğe ya da yaşanan tecrübelere dayalıdır. Bununla birlikte kuşaktan kuşağa aktararak bu inançların ve birikimlerin koşulsuz bir şekilde doğruluğuna inanılmıştır. Ancak dini inançların ve geleneğin getirmiş olduğu bu birikimler bir müddet sonra insanın akli sorgulamaları karşısında yetersiz kalmaya başlamıştır. İnsanın içindeki bilme/öğrenme merakı onu *praksise* yönlendirmiş ve insan buradan da *theoriaya* erişerek bilime varış yolculuğuna çıkmıştır. Düşünce dünyasında kutsal gelenek-din çağının saltanatının sarsılarak, bireyin kendi aklı ekseninde, bilime dayalı bir dünya tasarımıyla düşünce/bilim sahnesine adımını atan ilk medeniyet Yunan kültürü olmuştur. Bu kültürün mensupları M.Ö. 6. yüzyılda bilgelik sevgisiyle bilim ve felsefenin öncüleri olmuşlardır. Etimolojik olarak felsefe kavramı; “Yunanca ‘seviyorum, peşinden koşuyorum’ anlamına gelen *phileo* ve ‘bilgi, bilgelik’ anlamına gelen *sophia* sözcüklerinden türeyen terimin işaret ettiği entelektüel faaliyet ve disiplin”¹ olarak tanımlanırken aynı zamanda Yunanlılar tarafından felsefe en genel tabiriyle “bilgelik sevgisi ya da hikmet arayışı”² anlamlarında kullanılmıştır.

Doğayı anlama ve yorumlama çabaları Sokrates öncesi dönemde doğa filozofları tarafından daha çok maddi bir töz çerçevesinde ele alınmıştır. Söz gelimi Thales töz olarak suyu temele alırken, Anaksimenes ise havayı yaşamın kaynağı ve varlığın ana maddesi olarak ele almıştır. Ancak ilk doğa filozofları tarafından ortaya atılan her şeyin kendisinden meydana geldiği ilk ve ana madde arayışı Sokrates’le birlikte son bulmuştur. Nitekim Sokrates’in felsefi anlayışı daha ahlaki temellere oturtulmuştur. Çünkü Sokrates’e göre doğa filozofları veya doğa felsefesi insanî sorunsalları açıklamada yetersiz kalmıştır. Bu sebeple Sokrates doğal dünyanın ereksel açıklamasını bulmak ve özellikle insan için neyin iyi neyin kötü olduğu, hayatın amacının ne olması gerektiği gibi problemler üzerine sorgulama yoluna gitmiştir. Sokrates’in başlatmış olduğu etik sorunsallara dayalı bu gelenekle birlikte Sokra-

¹ Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2010, s. 641.

² Ahmet Cevizci, *Felsefe Sözlüğü*, s. 641.

tes'in felsefe geleneğini yaşatarak geliştiren pek çok okul kurulmuştur. Bu okullardan biri ise özellikle Yunan medeniyeti içerisinde gelişerek Roma'ya taşınan Stoa felsefesi olmuştur.

Stoa felsefesinin temelleri Stoa okulunun kurucusu olan Kıbrıslı Zenon tarafından atılmış ve okulun diğer öğrencileriyle birlikte beş asır boyunca Stoa öğretileri geliştirilip, ilerletilmiştir. Stoa okulunun tarihçesine bakıldığında öğretilerin seyri bakımından Stoa felsefesini üç dönem halinde incelemek mümkündür. M.Ö. III. yüzyılda Atina merkezli Kıbrıslı Zenon, Cleanthes ve Chrysippus'un yer aldığı ilk dönem Erken Stoa; M.Ö. II. yüzyılda Babilli Diogenes, Tarsuslu Antipater, Rodoslu Panetius ve Apameli Posidonius'un yer aldığı, sistemin belirgin niteliklerini yitirerek Latinleşmeye başladığı ikinci dönem Orta Stoa; M.S. I. ve II. yüzyıllarda temelde Romalı olan, Seneca, Musonius Rufus, Epiktetos ve Marcus Aurelius gibi isimlerin öne çıktığı, mantık ile fizik çalışmalarının ihmal edilerek etiğe olan ilginin arttığı üçüncü dönem ise Son Dönem Stoa Felsefesi ya da İmparatorluk Dönemi Stoası olarak anılmaktadır.

Stoacılığın temel felsefi sistemi mantık, fizik ve ahlak olmak üzere üç önemli disiplin üzerine kurulmuştur. Bu disiplinler arasında kesin çizgilerle bir hiyerarşi söz konusu olmamakla birlikte birbirlerini tamamlayıcı öğretilerdir. Mantık ve fiziğin, Stoa ahlakını oluşturan yaşam felsefesini temellendirmek için kullanıldığını söylemek mümkündür. Bununla birlikte Stoa ahlak anlayışı, Platon ve Aristoteles'in ortaya koymuş oldukları gibi sistematik bir yapıda olmamakla birlikte kendi içerisinde bir derinliğe ve bütünlüğe sahiptir.

Stoa ahlakının temel amacı mutluluğa ulaşmaktır. Bunun yolu da doğaya uygun yaşamaktır. Doğanın akılsal işleyişi ile insanî aklın bir olduğu inancından ötürü doğaya uygun yaşam aynı zamanda akla uygun yaşamdır. Doğaya uygun yaşamla insan iyiye yönelir ve bu da erdemli olmanın yoludur. Erdemli olmak da Stoacılara göre bilge olanın hüneridir, aksi halde erdemsizlik, bilgisizlikle eş değerdir. Panteist bir çizgide yer alan Stoacılıkta, evren Tanrı'nın bedenidir ve Tanrı'da evrensel akıldır. Dolayısıyla doğaya uygun yaşamak veya doğaya gitmek Tanrı'ya gitmektir. Stoa ahlakı, insanı tutkularından arındırarak, insanın basit bir beden varlığı olduğu algısını ve hazza yönelmiş bir bedensellik düşüncesini yıkarak, insanı tanrısal akılla/logosla

buluşturmanın idealindedir. Nitekim akli bir varlık olarak insan makrokozmostaki bir mikrokozmostur. Dolayısıyla insanın asli gayesi öncelikle kendi mahiyetini tanımak, anlamak ve ardından kendisini çevreleyen doğayı tanımak, anlamak ve ona uygun bir yaşam sürdürmek olmalıdır. Çünkü aklın önderliğindeki doğaya uygun yaşam, insanı kendi özgür istenciyle, tutkuların esaretinden kurtararak mutlu bir yaşama ulaştır- maktadır.

Çalışmamızda öncelikli olarak Stoa felsefesine temel oluşturan Herakletios, Sokrates ve Kinizm ekollerinin etkileri ortaya koyulacaktır. Ardından çalışmanın ana perspektifini oluşturan Son Dönem (Roma) Stoa felsefesinin başlangıç evrelerini oluşturan Erken Stoa ve Orta Stoa dönemlerinin genel felsefi yapıları incelenecektir. Bilindiği üzere Stoa ahlakının ayrılmaz parçaları olan Stoa mantığı ve Stoa fizik öğ- retilerinin, Stoa ahlakına nasıl bir yön verdiğiine dair inceleme yapılacaktır. Akabinde ise Son Dönem Stoa Felsefesini oluşturan temel bileşenlerinden yola çıkılarak bir akıl ve ahlak varlığı olarak ele alınan insanın hem kendi doğası ile hem de kendini çevreleyen doğası ile uyumu ve uyumsuz yaşantılarına dair izlenimler ortaya konula- caktır.

Stoa felsefesi, Herakleitosçu logos öğretisi, Sokratesçi mutluluk anlayışı ve toplumsallıktan uzak, doğaya uygun yaşam ideali taşıyan Kinizm başta olmak üzere pek çok düşünceden etkilenerek eklektik bir yapı sergilemiştir. Erken ve Orta Stoa döneminin ilkesel boyutta kalan felsefi öğretileri, özellikle Orta Stoadaki kimi filo- zofların Roma'ya yaptıkları seyahatler vasıtasıyla Roma felsefesinin pratik boyutuyla tanışmış ve Stoacılık Roma'da gelişim göstermeye başlamıştır. Okulun mutluluk öğretisi Son Dönem olarak bilinen Roma Stoası dönemiyle pratik yaşamda tam ma- nasıyla hayata geçirilmiştir. Roma Stoacılığının, bir imparator olan Marcus Aurelius ile bir köle olan Epiktetos'u aynı insanlık değerlerini paylaşarak, birer dünya vatan- daşı olarak aynı okul çatısı altında birleştirmesi, Roma Stoacılığının pratik boyuta yansıyan en seçkin örneklerinden biridir.

Son dönem bir diğer adıyla Roma Stoacıları Yunan felsefi eserlerini Latin- ce'ye tercüme etmiş, aynı zamanda bu öğretilerin pratik hayatta uygulanabilmesine olanak sağlamışlardır. Dolayısıyla Son Dönem Stoası, Antik Yunan öğretilerini Hris-

tiyan Avrupa'sına bağlayan bir köprü görevi görmesi sebebiyle ayrı bir öneme haizdir.

Bu çalışma ile amaçlanan materyalist ideallerin kısılcında kalmış günümüz insanının, aslında çağlar öncesinden gelen, 'doğaya (doğana) git!' diye seslenen Stoacı yaşam bilgeliği çağrısını naçizane anlatmak, aktarmak ve bu insani öğretinin zihinlerde yer edinmesine katkıda bulunmaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

1. SON DÖNEM STOA FELSEFESİNİN TEMELLERİ

1.1. Son Dönem Stoa Felsefesinin Temelleri

1.1.1. Herakleitos Etkisi

Bütünlüklü akli bir sorgulama geleneğinin doğup yeşerdiği Antik Yunan medeniyetinde, doğaüstü güçlere inanışın ve mitopoetik düşünce anlayışının hâkimiyetinin sona ermesi İyonya Aydınlanması ile gerçekleşmiştir. İyonya'nın Milet kasabasında ortaya çıkan felsefenin başlangıç evresi (M.Ö. 6. yy), ilk doğa filozofları tarafından doğanın işleyişine dair metodolojik ve gözlemlenebilir bir açıklama yöntemiyle bilimsel düşüncenin temelini oluşturmuştur. Bu evreye kadar olan zaman diliminde Antik Dünya'da doğal fenomenler Hesiodos ve Homerosçu gelenekte olduğu gibi antropomorfik dünya tasavvuru yaklaşımıyla açıklanmıştır. Ancak Miletli filozoflar, geleneksel doğa tasavvurlarını yıkarak evrenin işleyişini tamamen mantıksal bir düzlemde, deneysel ve düşünsel bir izah yöntemini seçmişlerdir.

Felsefe tarihinde Presokratikler olarak anılan ilk doğa filozoflarının temel sorunsalları her şeyin kendisinden kaynaklandığı ilk prensibi, ilk ilke ya da ilk nedeni (arke) bulmak; başka bir ifadeyle her şeyin altında yatan taşıyıcının ne olduğunu sorgulamak olmuştur. Evrenin kendisinden kaynaklandığı ilk nedeni özdeksel bir temelde irdeleyen doğa filozofları, kozmolojilerinde farklı iddialar ortaya atmışlardır. Evrendeki çokluğun ardında tek bir ilke olduğu düşüncesini ortaya atan ilk filozof Thales³ olmuştur. Thales, yaşamın kaynağının, her şeyin kendisinden meydana geldiği ilk maddenin ve var olanların ana ilkesinin su olduğunu öne sürmüştür. Ardından Thales'in öğrencisi olan Anaksimandros ilk maddenin apeiron (sonsuz) olduğunu iddia etmiştir. Milet okulunun sonuncu filozofu ve aynı zamanda Anaksimandros'un öğrencisi olan Anaksimenes ise evrenin ana maddesi arayışında apeiron gibi tükenmez bir kaynak yerine ana maddeyi sınırlandırarak arkhe olarak havayı seçmiştir.

Evreni anlama ve yorumlama uğraşısında, kozmolojilerinde özdeksel bir temellendirme anlayışına sahip Miletli filozofların ardından felsefe Pythagoras ile birlikte bambaşka bir yöne evrilmiştir. Nitekim Miletli filozofların düşüncelerinin temelinde ahlaki - dini öğeler yer almamaktaydı. Ancak Pythagorasçı felsefeye bakıldı-

³Aristoteles, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul: 2010, s. 91.

ğında eski dinsel fikirlerin canlandırıldığını ve felsefenin “bir kurtuluş ögesi ve arınma pratiğine dönüştüğünü”⁴ söylemek mümkündür. Kendinden önceki düşünürlerden farklı olarak Pythagoras, matematiğe ve sayılara ayrı bir önem vermiştir. Hatta daha da öteye giderek matematiğin “ilkelerinin her şeyin ilkeleri olduğuna inanmıştır.”⁵ Aynı zamanda evrenin düzeninde sayısal bir armoni olduğunu dile getiren Pythagorasçı felsefe, “sayılar tüm doğanın başat varolanları olduğundan, sayıların öğelerinin tüm varolanların öğeleri olduğunu ve tüm göğün bir uyum ve sayı olduğunu”⁶ varsaymıştır.

Herakleitos felsefesinden önce adı zikredilmesi gereken bir diğer düşünür Ksenophanes ise Miletli doğa düşünürlerinin özdeksel Tanrı tasavvuru ve antropomorfik Tanrı anlayışına karşı çıkarak bütünüyle tinsel monoteist bir düşünce ortaya atmıştır. “Pythagoras ve başkalarının gizemci yönelimlerine karşı olan usçular dizisinde bir yere sahip”⁷ olan Ksenophanes, varlığı sonsuz ve tek olan Tanrının aynı zamanda tüm evreni algılayan olduğunu ileri sürmüştür. Bununla birlikte Ksenophanes’in Tanrının olduğu yerden, hareketsiz biçimde sadece düşünme gücüyle dünyayı hareket ettirdiği iddiası da daha sonra Aristoteles tarafından da ele alınarak geliştirilmiş ve uzun yıllar sürdürülmüştür.⁸

Antik Yunan filozoflarının evreni yorumlama ve ana madde üzerine süregelen kadim arayışları çoğunlukla tek tip maddi bir töz ekseninde cevaplandırılmıştır. Ancak doğayı anlamlandırmak adına öne sürülen bu tek tip maddi tözler evrendeki oluş, bozulmuş, hareket ve değişme problemlerini açıklamada yetersiz kalmıştır. İyonya’nın sonuncu düşünürü addedilen Ephesoslu Herakleitos (M.Ö. 540-480) ise bir bakıma Miletli doğa filozoflarının düşünce geleneğini sürdürmekle beraber ‘her şeyin akış içinde olduğu’ temel önermesinden hareketle evrendeki oluş, bozulmuş, varlık, yokluk ve değişmeye dair rasyonel bir akıl yürütme yolunu seçmiştir.

⁴ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi-Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi-1*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 159.

⁵ Aristoteles, *Metafizik*, ss. 99-100.

⁶ Aristoteles, *Metafizik*, s. 100.

⁷ Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi- İlkçağ*, çev. Muammer Sencer, Say Yayınları, İstanbul, 2000, s. 145.

⁸ Walther Kranz, *Antik Felsefe- Metinler ve Açıklamalar*, çev. Suad Y. Baydur, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1984, ss. 51-55.

Herakleitos'a göre dış dünyada gördüğümüz nesnelere ya da şeyler bizim algıladığımız haliyle bir durağanlık, istikrar ya da ahenkli bir biçimde meydana gelmektedir. Nitekim O'na göre hakikat, evrende görünen uyum ve düzenin ardında yatan nedenin, esasında karşıtların savaşının bir eseri olduğudur.⁹ "Savaş her şeyin babası ve kralıdır: Kimini tanrı, kimini insan olarak ortaya çıkarır; kimini köle, kimini özgür kılar."¹⁰ Bu bakımdan düzenli ve ahenkli bir evren tasarımı savunan Pythagorasçıların karşısında yer alan Herakleitos'un kozmik denge anlayışının temelini evrendeki tüm öğelerin savaşı ve çatışması oluşturmaktadır. Evrendeki her şeyin varlığa gelişinin temelinde bulunan bir başka şeyin yıkımı ve yok oluşu sebebiyle daima değişmeden kalan bu değişme hali, akış öğretisini meydana getirmektedir. Herakleitos'a göre evrendeki tek nihai gerçeklik her şeyin bir çatışma içerisinde, değişim ve akış içerisinde olduğudur. Evrendeki her şeyde mutlak bir değişme söz konusu olduğundan dolayı Herakleitos'a göre "aynı ırmağa iki kez girilmez"¹¹ ya da bir başka ifadeyle "aynı ırmaklara girenlerin üzerine hep başka başka sular akar gelir."¹²

Hiçten hiçbir şey çıkmayacağını öne süren İyonyalı ve Elealı düşünürler gibi ilk maddenin de ezeli olduğuna inanan Herakleitos, evrende hem bir birlik hem de bir çokluk iddiasıyla oluşu, değişmeyi ve birlikten çokluğa geçişi niteleyen şeyin yakarak ve yanarak hayat bulan ateş olduğunu dile getirmektedir.¹³ "Bütünün kendisi olan bu kosmos'u ne bir Tanrı ne de bir insan meydana getirmiştir. O, daima belli ölçülere göre yanan, belli ölçülere göre sönen ezeli ve ebedi ateştir."¹⁴ Söz konusu bu ölçü esasında değişmeyen bir yasaya işaret etmektedir. Herakleitos bu yasaya logos adını vermektedir. Oluşun ve değişimin kendisine göre tahakkuk ettiği yasa olan logos Herakleitos'a göre, "Tanrı'nın evrende faaliyet gösteren bir kuvvet, bir yasa olmak yönünden tanımlanan adıdır."¹⁵ Evrene içkin olarak tanımlanan logos, evrendeki düzenliliğin kaynağıdır. Başka bir deyişle doğüstü, aşkın bir güce gereksin-

⁹ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s. 94.

¹⁰ Herakleitos, *Fragmanlar*, s. 137

¹¹ Herakleitos, *Fragmanlar*, s. 217.

¹² Walther Kranz, *Antik Felsefe*, s. 64.

¹³ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s. 98.

¹⁴ Herakleitos, *Fragmanlar*, s. 89.

¹⁵ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s. 99.

meksizin doğanın kendini tanzim eden iç dinamikleri mevcuttur. Ancak bu kozmik düzenin veya logosun ardında herhangi bir ereksellik bulunmamaktadır.

Evrendeki olup biten her şeyin logosa bağlı olarak hareket ettiğini düşünen Herakleitos için: “nasıl ateşe yaklaştırılan kömürler başkalaşarak ateşleşirler, uzaklaştırılınca da sönerlerse ruhumuzda ortaklaşa olanın ardından gittiği takdirde logostan pay alır, ayrılırsa logossuzdur. Akılla konuşmak isteyenler, herkeste ortaklaşa olan (akıl yani logos) ile kendini kuvvetlendirmelidir.”¹⁶ Nitekim ona göre aklın rehberliği olmayan duyu deneyi veya duyuların bilgisi insanı hakikate ulaştıramayacaktır. “Ruhları barbar¹⁷ olanların gözleri ve kulakları kötü tanıklardır”¹⁸ diyen Herakleitos, hakikatin bilgisine ancak akıl yoluyla erişilebileceğini savunur. Makrokozmos olan evren ile mikrokozmos olan insan arasında bir bağıntı olduğu inancından yola çıkarak logos yani evrenin akılsal işleyişi ile insan aklı arasında da birbirini tamamlayan ve gerçeğin bilgisine götüren ayrılmaz bir örüntü bulunmaktadır. Bu nedenle Herakleitos, hakikatin bilgisine erişmenin, bilgeliğin yolunun, tüm varlık alanını çepeçevre kuşatan ve buraya nüfuz eden kozmik gücün, bir başka ifadeyle doğanın yasalarına uygun eylemde bulunmaktan geçtiğine inanmaktadır. Ona göre hakikat, doğaya ve akla uygun pratik bir yaşam ile elde edilecektir.¹⁹ Herakleitos’a göre “kendini tanıma ve ölçülü olma olanağı her insanda bulunur.”²⁰ Burada bahsedilen ölçülü olma olanağı, “insanın tutkularını denetlemesi ve doğasına uygun olarak bilgece bir yaşam sürmesi”²¹ anlamını taşımaktadır. Dolayısıyla Herakleitos’a göre her şeyden önce insan kendini tanımalıdır. Bununla birlikte türsel bir göreliliğe işaret eden Herakleitos için iyilik, kötülük, doğruluk, yanlışlık, adalet veya adaletsizlik gibi kavramlar bütünüyle görecelidir. Nitekim insanların kötü olarak addettikleri şeyler esasında tam anlamıyla kötülüğü kapsamayabilir. Ama insan bunun farkında değildir.

¹⁶ Walther Kranz, *Antik Felsefe*, s. 62.

¹⁷ “Metinde geçen barbarous terimi “Yunanca bilmeyen insanlar”a işaret etmek amacıyla kullanılan özel bir terimdir. Herakleitos bu fragmanda barbarous terimini “gördüklerini ve işittiklerini anlayamayan, logos’u kavrayamayan insanlar”ı belirtmek amacıyla kullanır. Bu fragmanda kötü tanıklık duyuların kendisinden değil, duyuların bildirdiklerini anlayamayan ve yorumlayamayan ruhtan kaynaklanmaktadır” (Herakleitos, *Fragmanlar* içinde Cengiz Çakmak, s. 251).

¹⁸ Herakleitos, *Fragmanlar*, s. 251.

¹⁹ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s.101.

²⁰ Herakleitos, *Fragmanlar*, s. 269.

²¹ Herakleitos, *Fragmanlar*, s. 269.

Herakleitosçu bir ifadeyle “insanların en bilgisi bile, tanrının yanında bilgelik, güzellik ve diğer bütün konularda maymun gibi kalır.”²²

Doğanın gizlenmeyi sevdiği iddiasını ortaya atan Herakleitos’un, paradokslar ve metaforlarla dolu bilgeliği de onun karanlık üslubuna uygundur. Her bakımdan hakiki aristokrat bir düşünceye sahip olan Herakleitos, Antik Yunan’ın en kuvvetli demokrasi düşmanlarından biridir. Diogenes Laertios’un aktardığı epigramlardan birinde bahsedilen “benim gözümde bir insan üç bin kişiye değer, sayısız kalabalık ise bir tek kişi bile etmez”²³ sözleri onun halk yığınlarını küçümseyerek, geleneksel halk inançlarına da karşı çıkan aristokratik düşüncelerinin en belirgin örneklerinden biridir. Bununla birlikte bu aristokratik tavrının neticesi olarak ve herkes tarafından kolaylıkla anlaşılabilmesi, sadece üst düzeyden olanların kavrayabilmeleri için söylediği her sözünü ve kaleme aldığı *Doğa Üstüne* adlı eserini de metaforlar ve aforizmalarla bezeyerek, karanlık olmayı yeğlemiştir.²⁴ Herakleitos’un bu karakteristik yapısı Rönesans döneminin önemli ressamlarından Rafael’in Atina Okulu freskinde de yer edinmiştir. Freskte gözlemlenebilen haliyle, diğer figürlerin pek çoğu başkalarıyla etkileşim içerisindeyken resmin ön kısmında yerde oturmuş halde kendi halinde notlar alan, yalnız başına tasvir edilen Herakleitos, âdeta kendi düşüncelerinde kaybolmuş biçimde resmedilmiştir.²⁵

Herakleitos’un doğa tasavvurunda karşımıza çıkan evrenin ana ilkesi olan ateşin, evrendeki yasaya veya başka bir deyişle logosa göre tahakkuk ettiği ve bu ilkenin varlıkları meydana getirdiği görüşü Stoa felsefesinde de etkilerini göstermiştir. Nitekim Stoacılar da Herakleitos öğretisinde olduğu gibi evrenin ana ilkesinin ateş olduğunu ve evrendeki her şeyin ateş veya logosa dayalı olarak devinim halinde olduğu görüşüne sahiplerdir. Herakleitosçu ateş öğretisinden hareketle evrensel determinist bakış açılarında Stoacılar, Herakleitos’tan farklı olarak oluş ve bozuluşa yön veren yasayı kader olgusu çerçevesinde incelemişlerdir.

²² Herakleitos, *Fragmanlar*, s. 199.

²³ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, çev. Candan Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2021, s. 423.

²⁴ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s. 93.

²⁵ Bknz. Hatice Tekin, *Atina Okulu Raffaello Scuola di Atene*,

https://www.academia.edu/84011197/Atina_Okulu_Freski, Erişim Tarihi: 01.09.2022

Evrenin sürekli oluş halinde olduğu öğretisini ortaya atan Herakleitos'un, her şeyin akış içerisinde, değişim ve dönüşüme tabi olduğu tezine dayalı düşüncesinin izlerine Stoa felsefesinde de rastlanmaktadır. Doğadan hareketle yola çıkan Herakleitosçu akış öğretisi, Son Dönem Stoasında insan hayatının gelip geçiciliğine atıfta bulunan bir yaklaşım olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha doğrusu Herakleitos'un doğa veya fizik öğretisinde yer bulan akış, değişim ve dönüşüm tezi, Son Dönem Stoa felsefesinde ahlaki bir forma bürünerek insanî çerçevede ele alınmıştır. Marcus Aurelius'un, Herakleitos'tan alıntılarla aktardığı, "toprağın ölümü suyun doğuşu; suyun ölümü havanın doğuşu; havanın ölümü ateşin doğuşudur" sözüyle ifade ettiği gelip geçicilik, Aurelius da da yansımalarını göstermiştir. Öyle ki Aurelius'un, "gelip geçen her şey; tıpkı ilkbaharda açan güller ve yaz meyveleri gibi alışılmış ve bildiktir; hastalıklar, ölüm, iftira, kıskançlık ve budalaları sevindiren ya da hüznendiren her şey için de geçerlidir bu"²⁶ sözleri, olaylar ırmağı olan zamanda sürüklenip giden her şeyin dönüşümüne vurgu yaptığı dizelerden biridir.

1.1.2. Sokrates Etkisi

Antik Yunan dünyasının Atina'sında gezgin öğretmenler olarak bilinen Sofistler, siyaset, erdem ve retorik sanatının öğretilebileceğine olan inançlarıyla parasını ödeyen herkese âdeta bilgelik satmayı meslek edinmişlerdir. Esasında felsefi bir okul kültürü yaşatmamış olan Sofistler, devlet düzenini sağlayan yasaların ve toplumsal düzeni oluşturan gelenek göreneklerin nasıl olması gerektiği, bireylerin toplumsal düzen içerisinde birbirleriyle olan ilişkilerinin nasıl düzenlenmesi gerektiği ve bunların nasıl aktarılması/öğretilmesi gerektiği ile ilgili konularda insanların eğitilebileceğini savunmuşlardır. Aynı zamanda yönetme ve retorik sanatını öğrenmenin insanları iyi birer yurttaş kıldığına ve erdemli olmanın bir yolu olduğuna inanmışlardır. Hiçbir fark gözetmeksizin her konuda bilgi sahibi olabileceklerini ve her konuda konuşabileceklerini iddia eden Sofistler, para karşılığında buldukları her mecliste bu eğitim ve öğretim anlayışlarını sürdürmüşlerdir. Ancak bu öğretileri genel felsefi düşünce geleneğine uygun bulunmadığı için pek çok düşünür ve hatta halk tarafından eleştirilmiştir.

²⁶ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, çev. Şadan Karadeniz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020, s. 64.

Gerek Pythagorasçı geleneğe göre olsun gerek Sokratesci, Platoncu veya Aristotelesçi geleneğe göre olsun felsefe, birbirini seven, saygı duyan insanlar arasında paylaşılacak ve bununla birlikte insanları dünyadan arındırarak özgür kılabilecek bir bilgelik yoludur.²⁷ Buna karşın yalnızca bilgiçlik taslayan Sofistlerin yaptığı şey Aristoteles'in deyişiyle, bilge gibi göründükleri halde, esasında hakiki olmayan bilgelikleriyle kazanç sağlayan²⁸ basbayağı bir sahtekârlıktır. Ayrıca Atina'nın özgür düşünürleri için bilgeliği para karşılığı satmak bedenini satmaktan pek farklı bir şey değildir.²⁹

Laertios'un aktardığına göre Sokrates "Targelion ayının altıncı gününde yetmiş yedinci olimpiyatın dördüncü yılında"³⁰ yani takribî M.Ö. 469/468 yılında dünyaya gelmiştir. Yunan dünyasında 432 yılında Peleponnez savaşının patlak vermesiyle adını duyurmaya başlayan,³¹ Alopeke demosundan Atinalı Sokrates, hem Anaksagoras'ın hem onun ardılı (öğrencisi) Arkhelaos'un öğrencisi olmuş³² aynı zamanda da Sofistlerin derslerine katılmıştır. Ancak doğa filozoflarının veya doğa felsefesinin insanî sorunsalları açıklamada yetersiz olduğu kanısına varmıştır. Yaşadığı dönemde ekopolitik sorunsallar açısından ve ahlaki düzen konusunda deformasyona uğrayan Atina, Sokrates'i maneviyat ve politik düzen konusunda sorgulamaya itmiştir. Bununla birlikte Sokrates hayatının geri kalanında doğal dünyanın ereksel açıklamasını bulmak ve özellikle insan için neyin iyi neyin kötü olduğu, hayatın amacının ne olması gerektiği gibi problemler üzerine sorgulama yoluna gitmiştir. Hayatın ereğini sorguladığı bir yaşama felsefesi geliştiren Sokrates, "Atinalıları uyandırıp hayatın anlamı ve kendileri için gerçekten iyi olan üzerine düşünmeye sevk etmiştir."³³ Konuşma sanatındaki ustalığıyla iyi bir hatip denebilecek Sokrates, özellikle gençlerle yaptığı felsefi tartışmalarında "onları düşüncelerinden vazgeçirmek için değil, doğruyu bulup çıkarmak için"³⁴ çabalamıştır.

Çünkü benim sokaklarda dolaşarak genç yaşlı hepinizi bedeninize, paraya pula değil, her şeyden önce canın, tinin eğitimine, yetkinliğine önem vermeniz gerektiğine inanırım-

²⁷ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, ss. 140-143.

²⁸ Aristoteles, *Sofistçe Çürütmeler*, çev. Y. Gurur Sev, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2019, s. 13.

²⁹ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s. 143.

³⁰ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 84.

³¹ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s. 189.

³² Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, ss. 74-75.

³³ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarih.*, s. 189.

³⁴ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 76.

maktan başka bir ereğim yok. Bakın gene söylüyorum size, zenginlikle, parayla pulla elde edilmez erdem, ama zenginlik, genel olsun özel olsun her türlü iyilik ancak erdemden gelir. Bunları söyleyerek gençliği baştan çıkarıyor, doğru yoldan ayırıyorsam, yukarıda andığım özdeyişlerin dokunçalı olduğunu benimsemek gerekir. Ama biri çıkıp da öğrettiğim şeylerin bunlar olmadığını ileri sürerse yalan söylemiş olur. Bunun burasında şöyle diyeceğim size Atinalılar: «İster dinleyin ister dinlemeyin Anytos'u, ister salıverin, ister salıvermeyin beni; iyice bilin ki şunu, bir değil bin kez ölmem gerekse bile, hiç mi hiç değiştirmeyeceğim yolumu.»³⁵

Felsefi söylemlerinin pratik hayatta tezahürünü görebildiğimiz, son derece tutarlı bir şahsiyet olan Sokrates “yalın yaşam biçimiyle övünür, kimseden ders parası almazdı.”³⁶ Bu hakiki bilgelik yaşayışıyla ve felsefenin özgürleştiren, arındıran bir şey olduğu vurgusunun telakkisiyle Sokrates, her ne kadar insandan hareket etme noktasında birleşmiş olsa da, felsefe tartışmak yerine para karşılığı konuşma yapan ve yaşanabilir bir felsefe yerine öğretilabilir veya öğrenilebilir bir felsefe anlayışını savunan, çağdaşı olan Sofistlerden büyük ölçüde farklı bir çizgide yer almıştır. Yaşamının tüm evrelerinde her türlü dünyevi ihtiyacında ölçülü bir tavır sergileyen Sokrates, maddi hazlara, arzu ve tutkulara karşı ilgisiz tutumuyla salt bir otokontrol sağlamayı başarmıştır. “Gerek duymadığım ne çok şey var... Gümüş sofrta takımları ve erguvan giysiler yaşamda değil, tragedyada işe yarar”³⁷ sözleri âdeta onun felsefesini özetlemektedir. Nitekim “onun için en zevkli yemek katıksız yediği ekmeği” ve yaz kış aynı kıyafeti giyip, çıplak ayakla dolaşmıştır.³⁸ Esasında yaşamının bu detayları onun dünyevi bir asketizmden ziyade mütevazı yaşamının izlerini taşıyan savunduğu ideallere uygun, tutarlı pratik bir yaşamın yansımaları olarak kalmıştır.

Atina'nın ücretli öğretmenleri sayılan Sofistlerin karşısında, kendisini her daim diğer insanlardan öğreneceği pek çok şey olan bir öğrenci olarak takdim eden ve bilgiyi, bilgeliği pratik maddi bir kaygıya değişmeyen, her davranışında ona ilham olan içindeki tanrısal sese (*daimon*³⁹) (vicdani ses) göre hareket eden Sokrates, yaşamına ve felsefi öğretilerine dair herhangi bir yazı kaleme almamıştır. Nitekim onun keskin çizgileri ya da sınırları olan bir öğretisi mevcut değildi. Dolayısıyla yaşamı boyunca tek yaptığı eylem çarşıda, pazarda, sokaklarda dolaşarak gördüğü insanlara

³⁵ Platon, *Diyaloglar-Sokrates'in Savunması*, çev. Teoman Aktürel, Remzi Kitabevi, 2010, s.26.

³⁶ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 76.

³⁷ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 78.

³⁸ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s. 199.

³⁹ Bknz: Platon, *Diyaloglar-Sokrates'in Savunması*, s. 23.

yaşama dair sorular sorarak, insanların zihninde bir sorgulama ışığı yakmaya ve onları bilinçli hale getirmeye çalışmaktı. Esasında bu gayretinin ardında yatan temel sebep yakın dostu Khairephon tarafından iletilen delphik kehanetti. Delphoi kâhini- nin (Tanrı Apollon'un) müjdelediğine göre Sokrates'ten daha üstün bilge biri daha yoktu.⁴⁰ Fakat bu mesaj üzerine kuşkucu bir tavır takınan Sokrates, “Tanrı'nın demek istediği ne ola, sözlerinin gizlediği anlam nedir? Çünkü ben, biliyorum ki az ya da çok bilge değilim. Peki, öyleyse, benim bilge olduğumu belirtirken ne demek istiyor? Tanrı'nın yalan söylemediği su götürmez, çünkü yalan onun özü ile uzlaşır bir şey değildir”⁴¹ diyerek tek gerçek bilgisinin hiçbir şey bilmediği olduğunun altını çizmiştir. Bu sorgulamanın ardından Sokrates, siyasetçileri, şairleri ve daha doğrusu kendini bilge addeden her kimseyi sorgulamaya çekerek, bildiklerini sandıkları şeyler hakkında, onları hüsrana uğratmıştır. Ancak zanaatkârları sorguladığında ise onların kendisinin bilmediği konularda bilgi sahibi oldukları kanısına varmıştır. Nihayetinde Sokrates kendince bir çıkarıma giderek asıl bilgeliğin neyi bildiğinin ya da bilmediğinin farkında olmak olduğuna dikkat çekmiştir.⁴² Nitekim kendisi bir şey bilmediğinin farkında olan Sokrates, bilgeliğin başlangıç noktası olarak bilgisizlikten hareket ederek “onların bilgeliklerine de cehaletlerine de sahip olmadığı için hepsinden iyi durumda olduğu sonucuna”⁴³ varmıştır. Bu sorgulama çalışmaları sayesinde Sokrates pek çok zengin genci de çevresinde toplamayı başarmıştır. Fakat Sokrates'in, hiçbir şey bilmedikleri halde (Sokrates gibi bunu kabullenmek yerine) biliyorlarmış gibi davranan bu insanların bilge olmadığını kanıtlaması büyük iftiralara ve düşmanlıklara sebep olmuştur. Öyle ki “gençleri yoldan çıkarmakla, doğru yoldan ayırmakla, devletin tanrılarına inanmamakla, bunların yerine kendi tanrılarını koymakla”⁴⁴ suçlanan Sokrates, bu gibi iddialarla en sonunda idama mahkûm edilmiştir. Fakat Sokrates esasında hayatını adadığı iyi bir insan olma ülküsünü yaratma uğruna, Atinalı yurttaşları âdeta bir at sineği gibi rahatsız ederek derin uykularından uyandırmaya çalışmış⁴⁵ ve nihayetinde bedenini feda etmekle de onlara son dersini vermiştir. Ha-

⁴⁰ Platon, *Diyaloglar-Sokrates'in Savunması*, 21a, s. 15.

⁴¹ Platon, *Diyaloglar-Sokrates'in Savunması*, 21b, s. 15.

⁴² Platon, *Diyaloglar-Sokrates'in Savunması*, 22d-22e, ss. 16-17.

⁴³ Anthony Kenny, *Batı Felsefesinin Yeni Tarihi-1, Antik Felsefe*, çev. Serdar Uslu, Küre Yayınları, İstanbul, 2017, s. 178.

⁴⁴ Platon, *Diyaloglar-Sokrates'in Savunması*, 24c, s. 18.

⁴⁵ Platon, *Diyaloglar-Sokrates'in Savunması*, 31a-31b, s. 27.

kikaten Sokrates, “bir öğretmendi ve bir paradeigmaydı, felsefenin kişisel cisimleşmesi idi.”⁴⁶

Sokrates’in tüm bu çabalarının ardında yatan sebep ve hatta onun ölüme dahi gözü kapalı gittiği düşüncelerinin ve eylemlerinin ana gayesi neydi? Bu noktada bize en iyi kaynaklık edenlerin başında Sokrates’in öğrencisi olan Platon gelmektedir. Bununla birlikte Ksenophon, Diogenes Laertios ve Aristoteles’in eserleri de Sokrates hakkında pek çok bilgi sunmaktadır.

Doğa filozoflarının evreni anlama ve yorumlama konusunda başvurdukları maddi tözler ve kozmolojilerinin odağını oluşturan doğaya ait fiziksel nesnelere Sokrates’i ne de Sofistleri tatmin etmiştir ve de aynı zamanda bu konular onlar nezdinde değerli görülmemiştir. Nitekim hem Sokrates için hem Sofistler için bilgeliğin referans noktası olması gereken asıl şey insandır. Dolayısıyla doğa filozoflarının mekanist bakış açısına karşın teleolojik yaklaşımı benimseyen Sokrates felsefesinin başat problemleri, insan hayatının iz düşümleri olan ahlak, siyaset ve Tanrı/din olgusu olmuştur.

Felsefe tarihinde insanı ve insanın ahlaki doğasını açıklama bakımından özdeksel bir ilke seçen İyonyalı düşünürlerden farklı bir çizgide yer almış olan, insanın ahlaki yönünü öne çıkararak bir dönüm noktası yaratan Sokrates aynı zamanda ahlak öğretisiyle de kendinden sonraki filozoflara rehberlik etmiştir. İnsanı maddi öge olan beden ile manevi öge olan ruhtan oluşan düalist bir varlık boyutunda ele alan Sokrates’e göre insanın özünü/benliğini meydana getiren asıl bileşen ruhtur. Bununla birlikte insanı insan yapan ve insanın gerçek benliğini oluşturan söz konusu ruhun (psukhe) özü ise akıldır. Dolayısıyla insanın özünü, benliğini meydana getiren asıl şeyin akıl olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim akıl, insanı evrendeki diğer tüm varlıklardan ayıran, insanın en temel melekesi durumundadır. Evrendeki her varlığın, varlık olmak bakımından kendine özgü bir varoluş amacı bulunmaktadır. Dolayısıyla var olan her şeyin kendine özgü amacı ya da işlevi ve aynı zamanda belli bir alana yönelik yetkinliği bulunmak durumundadır. Söz gelimi bir kalemin amacı, işlevi, yetkinliği veyahut Yunanca tabiriyle aretesi yazmak, kulağın aretesi duymak

⁴⁶ Laszlo Versenyi, *Sokrates ve İnsan Sevgisi*, çev. Ahmet Cevizci, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2010, s. 213.

veya bir atın aretesi koşmaktır. Başka bir örnekle, bir terzi olmak istiyorsanız evvela terzilik mesleğinin ne olduğuna, neleri gerektirdiğine, hangi araçları kullanma gerekliliği olduğuna ve hangi işlevi yerine getireceğine dair derinlikli bir bilgi sahibi olmak zorunludur. O halde denilebilir ki bir terzinin aretesi terzilik mesleğinin bilgisine haiz olmak ile ilintilidir. Öyleyse “arete onlarda bulunan ve onları özel mesleklerinde iyi ve başarılı kılan beceri ya da ehliyet” anlamına gelmekle birlikte “arete her durumda, öncelikle icra edilecek bir mesleğe sahip olmaya ve ikinci olarak mesleğin ne olduğuna ve onu icra etmekle neyin ereklendiğine ilişkin olarak, tam ve eksiksiz bir bilgiye”⁴⁷ bağlıdır. Bununla birlikte C.C.W. Taylor ise arete kavramını “herhangi bir etmenin herhangi bir doğal niteliği, yaşamda topyekûn başarının elde edilmesi için ayrı ayrı gerekli olan ve topluca yeterli olan doğal nitelikler dizisi”⁴⁸ veya bu niteliklerin toplamı olarak tanımlarken en geniş anlamda ise “erdem olarak ve kolektif bir biçimde de "iyilik" (*arete*) olarak”⁴⁹ izah etmiştir.

Sokrates’in felsefi öğretilerinin başlangıç noktasını oluşturan insan söz konusu olduğunda, Sokrates’in asıl merakı insanın aretesinin veya erdeminin ne olduğunu sorgulamaya yönelik olmuştur. Bu sebeple Sokrates insanın amacının ne olduğu ve insana özgü olan işlevin ne olduğunu tanımlamaya başlayarak yola çıkmıştır. Her şeyden önce insanı rasyonel bir varlık olarak ele alan ve felsefi sorgulamalarında insanî akıldan başlayan Sokrates için “insanda her şey ruha, ruhun kendisi de akla bağlıdır. Bunsuz ruhun iyi olmasına imkân yoktur. Demek ki faydalı olan şey, akla uygun olandır.”⁵⁰ Buradan hareketle Sokrates aynı zamanda erdem de faydalı olduğu yargısına varır. Sokrates’e göre “erdem ya bütün olarak akıldır ya da aklın bir parçasıdır.”⁵¹ Sokrates’in bilginin olanaklılığına dair tutkulu inancına karşın kuşkucu Sofistler bilginin olanaksız olduğunu iddia ediyorlardı. Sofistler, ahlaksal düşünceleri betimlemek için kullanılan adalet, ölçülülük, cesaret gibi genel terimleri ayrı ayrı erdemler olarak veya başka bir ifadeyle tek bir erdem tanımını yapmak yerine, bu te-

⁴⁷ W.K.C. Guthrie, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, çev. Ahmet Cevizci, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1999, s. 78.

⁴⁸ C.C.W. Taylor, *Düşüncenin Ustaları-Sokrates*, çev. Cemal Atila, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2002, s.70.

⁴⁹ C.C.W. Taylor, *Düşüncenin Ustaları-Sokrates*, s. 69.

⁵⁰ Platon, *Diyaloglar- Menon*, 89a, s. 174.

⁵¹ Platon, *Diyaloglar- Menon*, 89a, s. 174.

rimleri açıklayan farklı tanımlar ortaya koyarak bir “erdemler dizisi” yaratmışlardı.⁵² Oysa Sokrates’e göre adalet, ölçülülük, cesaret, dindarlık gibi nitelikler erdemın bir parçası değil, bütünüyle erdemın kendisidir.⁵³ Her daim sorgulanmamış bir yaşamın yaşanmaya değer olmadığı vurgusunu yapan Sokrates, adaletin, ölçülülüğün, cesaretin, dindarlığın daha doğrusu bütünüyle erdemın ne olduğunu veyahut bunların bilgisine nasıl erişilebileceğini sorgulamış, bunu yaparken de diyaloga dayalı meşhur “fikir çürütme (*elenkhos*)”⁵⁴ olarak bilinen, tutarlı soru-cevaplar üzerinden ilerleyen diyalektik konuşmalar yöntemini kullanmıştır. Dahası Sokrates, Aristoteles’in de belirttiği üzere, o zamana kadar yapılmamış olan, bilginin başlangıç noktasına ilişkin olan karakter erdemleri ya da ahlaki erdemlerle ilgili olarak tümel tanımlar ortaya koyan ve tümevarımsal akıl yürütme yöntemini kullanan ilk düşünür olmuştur.⁵⁵ Ölümünden sonra da pek çok düşünürü etkilemeye devam eden Sokrates’in bu yöntemi Stoacılık üzerinde de etkilerini göstermiştir. Öyle ki diyalektiği soru ve cevaplarla ilerlemek olarak tanımlayan Zenon’dan itibaren Sokratik yöntem, Son Dönem Stoacılarında ise daha fazla belirginlik kazanmıştır. Sokratik yöntemin başlangıç noktası olan ne kadar az şey bildiğimizin farkına vararak bilgisizliğin kabulünden yola çıkma düsturu Seneca, Epiktetos ve Marcus Aurelius tarafından da benimsenmiş ve aynı zamanda Stoacılığın başlangıcı olarak görülmüştür. Sokrates gibi Epiktetos da soru-cevap yöntemini derslerine uyarlamıştır.⁵⁶

Bir ahlak filozofu olarak Sokrates, doğada var olan her şeyin bir yetkinliğinin yani erdeminin olduğunun altını çiziyordu. Felsefesinin başlangıç noktasına insanı yerleştiren Sokrates için o halde temel sorun ahlaki bir varlık olan insanın erdeminin ne olduğu ve aynı zamanda insan hayatının ereğinin ne olduğudur. İnsanı bir beden ve ruhtan meydana gelen moral varlık olarak nitelendiren Sokrates’e göre insanı diğer canlılardan ayıran en temel mahiyeti akıllı yani bilinçli bir varlık olmasıdır. Bir bilinç varlığı olan insanın en temel fonksiyonu ise haz, şan, şöhret gibi dünyevi ihtiyaçlara yönelmekten ziyade doğasına uygun olarak ruhuna gereken özeni ve önemi

⁵² Guthrie, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, ss. 81-83.

⁵³ Platon, *Diyaloglar- Lakhes*, 199e, s. 356.

⁵⁴ Ward Farnsworth, *Sokratik Yöntem-Düşünmeye Dair Bir Kullanıcı Kılavuzu*, çev. Müge Özçelik, Beyaz Baykuş Yayınları, İstanbul, 2023, ss. 85-92.

⁵⁵ Aristoteles, *Metafizik*, ss. 540-541.

⁵⁶ Ward Farnsworth, *Sokratik Yöntem*, ss. 228-250.

vermesi gerektiğidir. Nitekim insana özgü yetkinlik olan erdemnin nihai ereği “insansal varoluş için iyi olan... eudaimonia, mutluluk, iyi olma halidir.”⁵⁷ Öyleyse Sokrates’e göre insan doğasının peşinden gittiği, insan hayatının amacı olan ve insan için en yüksek, en yüce iyi olarak tanımlanabilecek şey mutluluktur. İnsanı mutluluğa ulaştıran her şey iyi olmakla birlikte bunun aksi olarak mutluluğa engel olan her şey kötü olarak nitelendirilebilir. Ancak insanın nihai ereği olan mutluluğa ulaşmasını sağlayan ya da bu ereğe ulaşmasına engel olan şey nedir? Sokrates’in bu soruya mutlak yanıtı: bilgidir. O halde mutluluğa kaynaklık eden ve aynı zamanda insana özgü erdem olan şey kesinlikle bilgidir. Buradan hareketle Sokrates’in ahlaki öğretisinin temel dayanağı ve özünü oluşturan kaide erdem bilgidir önermesi olmuştur. Buna mukabil erdemsizlik de bilgisizlik olmak durumundadır.⁵⁸ Sokrates’e göre:

Mutlu olmak isteyen insan, ılımlı olmaya çalışmalı, aşırıktan bütün gücüyle uzak durmalı ve ceza çekecek bir duruma düşmemeye bakmalıdır. Ama kendisinin ya da yakınlarından birinin ceza çekmesi gerekiyorsa, bu ceza çekecek olan kimseler ister tek tek kişiler olsun, isterse de bütün ülke halkı olsun eğer mutlu olmak söz konusuysa, o kişi ya da kişiler cezaya çarptırılmalı ve cezalarını da çekmelidir... Ve de insan eğer mutlu olmak istiyorsa, kendisinin ve devletin bütün gücünü doğruluk ve ılımlılık üstünde toplamalı, her işini bu amaç uğrunda yapmalı, tutkularının dizginini serbest bırakıp onları tatmin etme peşinde koşmamalı, zaten böyle bir şey dermanı olmayan bir hastalıktır ve dolayısıyla bir haydut gibi yaşamaktan kaçınmalıdır... Bilginler, yer ile göğün ve tanrılar ile insanların, dostluk, kural, ılımlılık ve doğrulukla birbirlerine bağlı olduklarını söylerler, Kallikles. Bu yüzden de, dostum, bütün bu evrene düzensizlik ve karışıklık adını değil, düzen adını verirler.⁵⁹

Doğa felsefelerinde Herakleitos felsefesinin izlerinin görüldüğü Stoa felsefesinin ahlak öğretilerinde ise Sokrates felsefesinin yansımalarının olduğunu görmek mümkündür. Nitekim Stoacı düşünürler de Sokrates felsefesinin yapı taşları olan erdem, erdemlilik ve mutluluk sorunsallarını ahlak felsefelerine yerleştirmişlerdir. Aynı zamanda Sokrates felsefesindeki erdem ve mutluluk arasındaki ayrılmaz bağıntı Stoacı düşünürler tarafından da benimsenmiştir. Bununla birlikte Sokrates felsefesinde karşımıza çıkan insan ruhunun özünün akıl olduğu ve erdemnin ise bilgi olduğu öğretisi de Stoa ahlakı içerisinde tümüyle kabul edilmiştir.

⁵⁷ Laszlo Versenyi, *Sokrates ve İnsan Sevgisi*, s. 137.

⁵⁸ Laszlo Versenyi, *Sokrates ve İnsan Sevgisi*, ss. 137-138.

⁵⁹ Platon, *Gorgias*, çev. Mehmet Rifat, Sema Rifat, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999, s. 57.

Sokrates, kimsenin bilerek isteyerek kötülük yapmayacağına inanıyordu. Çünkü erdemın özü bilgidir. Bu yüzden kötülük ancak bilgisizlikten kaynaklanıyordu. Kötü insanları hasta olarak nitelendiren Sokrates'e göre bu insanlar erdemli olmayı seçerek/çalışarak iyileşebilirlerdi. Sokrates'in bu düşüncesinin izleri Son Dönem Stoacı filozof Marcus Aurelius da da yansımalarını göstermiştir. Nitekim Aurelius da benzer bir biçimde erdemsiz insanları hor görmek yerine onlara hoşgörülle yaklaşılması gerektiğini düşünüyordu.

1.1.3. Kinik Düşünce Mirası

Yaşamın ereğinin ne olduğu ve akıllı bir varlık olarak insanın nasıl yaşaması gerektiği üzerine düşünen Sokrates, 'erdemli bir yaşamın nasıl olduğu', 'mutluluğa nasıl kavuşulacağı' gibi sorulara verdiği ucu açık cevaplarla insanları dogmatik uykularından uyandırıp, onları düşünmeye davet etmiştir. Esasında Sokrates'in tüm bu gayretleri insanlara bir hocalık/öğretmenlik yapmaktan ziyade düşünce yoldaşlığı yaparak insanlara hakikati aramaları için sadece bir çağrıydı. Bu sebeple ne bir okul mensubu olmuştu ne de kendisi bir okul kurmuştu. Ancak kendisini dinleyen genç dostları Sokrates'in öğretilerinden yola çıkarak, erdemli ve mutlu bir yaşamın soykütüğüne dair sorunsalları açtıkları okullarda irdelemeye ve ortaya koydukları öğretileri yaşatmaya koyulmuşlardır. Sokrates'in öğretilerinden derin bir biçimde etkilenen bu okullar arasında başlıca "Megara okulu", "Kinik okulu", "Kirene okulu" ve "Elis-Eteria okulu" gelmektedir.⁶⁰

Kısa süreliğine Sofist Gorgias'ın öğrencisi olan ve daha sonraları Sokrates'in ahlaki öğretilerinden etkilenerek onun izinden gitmeyi yeğleyen Antisthenes (M.Ö. 445), hocasının ardından Kinik okulu kurmuştur. Ancak Sokrates'in ahlaki ideallerine paralellikle ilerleyen karakter bağımsızlığı, kendine yetebilme ve dünya nimetlerine karşı olan ölçülü tavırları, Antisthenes'in ekolünde aşırıya varmış ve Sokrates öğretilerinin çizgisinden kayarak dünyevi bir çileciliğe (askhesis) dönüşmüştür. Nitekim Sokrates için yeme, içme, giyinme, cinsellik, eğlence vb. tüm dünyevi ihtiyaçların, hazların ve tutkuların insan iradesinin kontrolünde, ölçülülükle kar-

⁶⁰ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s. 243.

şılanması gayet normaldi. Buna karşın Antisthenes dünyevi ihtiyaçları minimize ederek, haz ve tutkular karşısında katı bir tutum sergilemiştir. Öyle ki Antisthenes haz duymaktansa deliliği yeğleme taraftarı olmuştur. Ayrıca Sokrates'in demokrasiyi reddetmeyerek sadece demokrasinin bazı kurumlarını eleştirdiği yerde Antisthenes tüm toplumsal hiyerarşiye ve politik düzene karşı çıkararak dünya vatandaşlığını (kozmpolitanizmi) savunmuştur.⁶¹

Okulun adını taşıyan ve aynı zamanda okulun ahlaki öğretisinin ana teması sayılabilecek olan *kinizm* sözcüğü *köpek* ya da *köpeksi* (*köpek gibi davranan*) anlamına gelen Grekçe *kyon* sözcüğüne dayanmaktadır.⁶² Bununla birlikte okulun adını almasındaki sebeplerden bir diğeri de genellikle safkan Atinalı olmayan (anne babası belli olmayan veya ebeveynlerden birinin Atinalı olmadığı) kimselerin uğrak noktası olan Herakles'e adanmış Kynosarges Gymnasiumu'ndan gelmektedir.⁶³ "Halis köpek" lakabıyla anılan Antisthenes de burada dersler vermiştir.⁶⁴

Klasik dönem Atina'sının kalıplaşmış gelenekleri barındıran sosyal ve politik bir düzeni mevcuttu. Ancak bu düzen içerisinde felsefenin ve derinlikli bir bilgelik arayışının veya yaşantısının eksikliği Sokrates gibi Antisthenes'i de rahatsız etmişti. Bu atmosferde doğan Kinik öğretisi Atina'nın mevcut kültürel ve politik normlarına karşı çıkararak tersine bir dünya yaratmaya, başka olmaya⁶⁵ çabalamıştır. En temel inancı her türlü dışsal etmeden bağımsız olacak bir insani eudaimonia ile birlikte yaşamın nihai ereği olan mutluluğa ancak erdemli bir yaşayışla kavuşulacağı inancı olmuştur.⁶⁶ Bu sebeple Kinik öğretisi için felsefe, "yaşamın kaçınılmaz bunalımlarına ve sınavlarına, ama özellikle Sokrates'te olduğu gibi ölüme de bir hazırlık olmalıdır, bunu da ancak etik başarabilir. Geçerli olan, yaşamdan beklenenleri azaltmak ve katı bir çilecilikle dayanıklılık kazanmaktır."⁶⁷ Felsefi görüş açısından bilginin erdemle olan koşulsuz bağlantısını savunan Sokrates'in aksine Kinik öğretisi, erdemli bir yaşam için bilginin vazgeçilmezliğini bir kenara bırakarak felsefeyi, pratik felsefeye

⁶¹ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, ss. 201-253.

⁶² Georg Luck, *Köpeklerin Bilgeliği Antikçağ Kiniklerinden Metinler*, çev. Oğuz Özügül, Say Yayınları, İstanbul, 2011, s. 15.

⁶³ Georg Luck, *Köpeklerin Bilgeliği Antikçağ Kiniklerinden Metinler*, s. 15.

⁶⁴ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 255.

⁶⁵ Georg Luck, *Köpeklerin Bilgeliği Antikçağ Kiniklerinden Metinler*, s. 17.

⁶⁶ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s. 248.

⁶⁷ Georg Luck, *Köpeklerin Bilgeliği Antikçağ Kiniklerinden Metinler*, s. 23.

indirgemıştır. Buna göre asıl olan erdemın bir eylem meselesi olduğudur. Nitekim Antisthenes'e göre "erdemın Sokrates'in gücü dışında hiÇbir Şeye ihtiyaŐı yoktur. Erdem bir eylem iŐidir, çok sze ve bilgiye gereksinim duymaz. Bilge kendine yeter: Çünkü başkalarının olan her Şey onundur... Bilge kişi yürürlükteki yasalara göre değil, erdemın yasaŐına göre yaşar."⁶⁸ Bu nedenle Kinikler her türlü dünyevi arzulardan ve metalardan uzaklaşarak âdeta haz düŐmanlıĐına soyunmuŐlardır. Öyle ki Antisthenes "haz almaktansa, ıldırayım daha iyi"⁶⁹ sözleriyle hazzı en büyük kötülük olarak nitelendirmiŐtir. Sokrates'in insan yaşamının ihtiyaŐlarına karşı ılımlı ve ölçülü olmayı salık vermesine karşın Kinikler insanın kendi kendine yetebileceği (*autarkeia*) inancından hareketle her türlü dünyevi ihtiyaŐa karşı kayıŐsız, ölçüsüz ve denge-siz bir yaşama tarzını benimsemiŐlerdir. Başka bir ifadeyle "Kinikler, Dünya'nın vanity fair⁷⁰ olarak görülmesinin ve bunun sonucunda mevcut tüm değerlerin reddedilmesinin ve minimum taleplere dayalı bir hayata geri dönme arzusunun en karakteristik Yunan ifadesidir."⁷¹

Mutlak bir özgürlük ideali taşıyan Kinikler, bu uğurda tüm geleneklere ve kurumlara karşı çıkmıŐlardır. Üstelik bu ideal o kadar aşırıya varmıştır ki aile, toplum, devlet, din gibi tüm kurum ve değerlerin radikal bir biÇimde reddi ve âdeta var olan değerlerin deĐersizleŐtirilmesiyle uygarlık düŐmanlıĐına dönüşmüştür. Bu idealin en canlı biŐimi Antisthenes'in Ğrencisi olan Sinoplu Diogenes'in (M.. 410-400) yaşantısında hayat bulmuştur. Dış dünyaya ait lüks ve zevkli sayılabilecek her türlü Şeyi reddeden Diogenes son derece basit bir hayatı yeğlemiştir. Nitekim üstüne giyeceği iki katlı bir harmanisi, yiyeceklerini sakladığı bir heybesi ve baŐını sokabileceği, ev olarak kullandığı bir fiŐı haricinde hiÇbir Şeye sahip değildi. Zira hakiki zenginlik maddiyattan ziyade ruhun zenginliğiydi. Öyle ki Diogenes'in mantığına göre zaten var olan her Şey tanrılardandır. Bilge kimseler ise tanrının gerçek dostlarıdır. Dostların malları da ortak sayılabileceğine göre her Şey aynı zamanda bilgelerindir.⁷² Bununla birlikte Diogenes, Stoacılara ve Hristiyanlığa da ilham kaynağı olacak

⁶⁸ Diogenes Laertios, *nl Filozofların Yaşamları ve öğretileri*, s. 255.

⁶⁹ Diogenes Laertios, *nl Filozofların Yaşamları ve öğretileri*, s. 252.

⁷⁰ Vanity fair: En genel anlamıyla moda dünyası veya gereksiz gösteriŐin olduğu, boş ve anlamsız bir hayat tarzını ifade etmektedir.

⁷¹ Donald R. Dudley, *A History Of Cynicism-From Diogenes To The 6 Th Century A.D.*, Methuen, London, 1937, s. ix.

⁷² Diogenes Laertios, *nl Filozofların Yaşamları ve öğretileri*, ss. 261-267.

olan, tüm insanların doğaları gereği eşit olduğu düşüncesinden hareketle kozmopolitizmin ilk savunucularındandır.⁷³ “Dünya yurttaşı”⁷⁴ ülküsünü taşıyan Diogenes’e göre aynı zamanda “tek gerçek devlet evren kadar geniş olandır.”⁷⁵

Diogenes’e göre müzik, astronomi, geometri gibi eğitimler boş ve yararsızdır. Zira kendisi “Eukleides’in okuluna safra, Platon’un derslerine ise zaman kaybı”⁷⁶ diyerek bu disiplinlere ve öğreticilerine karşı alaycı bir tavır takınmıştır. Buna mukabil Platon’un nazarında ise Diogenes, “Sokrates’in delirmiş halidir.”⁷⁷

Kinik öğretiye göre insan bedenini her türlü zorluğa alıştırmalıdır. Erdeme sahip olmak ancak dünyevi bir çileciliğin içinde, bedenini zorlayarak gerçekleşir. Nitekim sıkı çalışmak aynı zamanda zihni de aydınlatır.⁷⁸ Laertios’un aktardığına göre Diogenes de yaz sıcağında sıcak kumlarda dolaşır, kış ayazında ise karla kaplanmış heykelleri kucaklayarak, ne bulduysa yiyerek (hatta çiğ yemeyi dahi denemiştir) bedenini zorluklara alıştırmış ve doğanın tüm koşullarına karşı cesur olmayı başarmıştır. Çünkü erdemli olmak aynı zamanda cesaretli olmayı gerektirir.⁷⁹ Öte yandan sadece bedeni zorluklara alıştırmak yeterli değildir. Erdemli olmanın koşullarından biri de, Stoa öğretisinde de izlerini görebileceğimiz gibi, insanın ruhunu tüm tutkularından arındırması gerektiğidir. Ancak tutkularından sıyrılan kişi Tanrılara eş değer olabilir. Bununla birlikte insanın hakiki ideali her şeye karşın sarsılmazlık olmalıdır.⁸⁰

Sokrates’in ölçülü, tutarlı, toplumsal değerlere ve devlet düzenine karşı ılımlı ve uyumlu bir yaşam pratiği geliştirmesine karşın öğrencileri olan Kinikler O’nun ahlak öğretilerine tam anlamıyla sadık kalmayarak özellikle toplumsal değerlerin değersizleştirilmesi noktasında kendi yollarını çizmişlerdir. Sokrates’in ahlak öğretilerinin daha bireyselci olarak tezahür ettiğini söyleyebileceğimiz Kinik öğretinin temelleri ve en canlı örnekleri Antisthenes ve Sinoplu Diogenes’le karşımıza çıkmış olsa da daha sonraları onların ardılları olan Monimos, Onesikritos, Metrokles, Hipparkhia, Menippos, Menedemos gibi düşünürler tarafından Kinik öğreti yaşatılmış ve

⁷³ Ahmet Cevizci, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, s. 254.

⁷⁴ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 277.

⁷⁵ Donald R. Dudley, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 35.

⁷⁶ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 262.

⁷⁷ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 273.

⁷⁸ Georg Luck, *Köpeklerin Bilgeliği Antikçağ Kiniklerinden Metinler*, s. 30.

⁷⁹ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, ss. 261-274.

⁸⁰ Georg Luck, *Köpeklerin Bilgeliği Antikçağ Kiniklerinden Metinler*, s. 31.

yayılmıştır. Bilhassa Diogenes'in de öğrencisi olan Krates'in, Stoacılığın kurucusu olan Kıbrıslı Zenon'a hocalık yapmasıyla Kinik öğretisi Stoacılık içerisinde yansımalarını göstermiştir. Nitekim Kinik felsefenin temelinde yer alan insanı mutluluğa ulaştıracak olan doğaya uygun yaşama öğretisi Stoa felsefesi içerisinde de benimsenmiş ve geliştirilmiştir. Ayrıca erdemli olmanın kılavuzu olan, kendi kendine yeterli bir yaşam sürme biçiminde betimlenen Kiniklerin pratik yaşam bilgeliği öğretisi de Stoacı bilgeliğin anlayışının temelinde yer almıştır. Ancak Stoacılar Kinikler kadar bireyselci bir yaşam biçiminden ziyade daha toplumsal bir bakış açısına sahiptirler. Nitekim Stoacılar her ne kadar Kiniklerden ilham almış olsalar da sarsılmazlık, kendine yeterlik, özgürlük ve devlet düzenine uyum konularını kendilerine uyarlamışlardır. Aynı zamanda Kinikler kadar uyumsuz bir yaşam modelinden ziyade Sokrates gibi ılımlı bir ahlaklı yaşam öğretisini geliştirmişlerdir.

Yasalar, devlet düzeni, kurumlar, toplumsal normlar ve yükümlülükleri kabul etmeyerek, uyumsuz yaşam biçimleriyle Kinikler ilk bakışta yerel olarak bir dışlama ve reddetme örneği sergilemiş görünmektedir. Ancak bireysel ruhun özgürlüğü vurgusunu sık sık dile getiren Kinikler, dil, din, ırk, cinsiyet vb. ayrımı gözetmeksizin tüm insanların eşit olduğu savunmasıyla evrensellik düşüncelerini yaymışlardır. Öyle ki bir Kinik evini sırtında taşıyan kaplumbağa misalidir. Nerede yaşama ve barınma ihtiyacını karşılayabiliyorsa orayı yuvası, vatanı bilir. Aynı zamanda diğer canlılarla hiçbir ayrım gözetmeksizin birlik ve bütünlük içinde, doğanın düzenine göre yaşamak veya hiçbir otoritenin olmadığı, kozmopolit bir dünya tasarımı da bir Kinik için en ideal yaşama biçimidir. Yerel bir yaşantı da kuralları hiçe sayan görünüşüyle negatif bir yaşantı örneği temsil eden Kinik öğretinin evrenseli kucaklayan dünya yurttaşlığı düşünceleri daha sonraları Kinik Krates'ten etkilenerek Stoa felsefesini geliştiren Zenon ile birlikte Stoa felsefesi içerisinde yerini almıştır. Kinik felsefeden Stoa felsefesine aktarılan düşünce miraslarından biri olan dünya yurttaşlığı veya kozmopolitizm anlayışı hem siyasal ve toplumsal yükümlülükleri yani yereli kapsayan hem de evrensel olarak tüm insanlığı ve dünya düzenini bir arada ele alan geniş bir bakış açısıyla yeni bir düşünce formuna dönüştürülmüştür.

Diogenes Laertios'un aktardığı üzere, *Devlet* adlı eserinde Zenon yalnızca erdemli olanları daha doğrusu bilge kimseleri özgür, dost ve yurttaş⁸¹ olarak tanımlayarak, kozmopolitanizm anlayışına dar bir çerçeve çizmiştir. Ancak tüm insanların tek bir evrensel ruhun tohumu olduğunu ileri süren Stoacı düşünce ekseninde zaman içerisinde Zenon'un düşünceleri genişletilerek evrenseli kapsamıştır. Stoacı öğretisi, doğaya aykırı olanın aynı zamanda akla aykırı olduğu tezinden hareketle, tüm evreni ve insanları sarıp sarmalayan logosun (tanrısal aklın) birleştiriciliği düşüncesine dayanmaktadır. Bu bağlamda logosun bir parçası olan insan da bu doğa içerisinde tüm insanlarla eşit yurttaş olarak kurgulanmıştır. Öyle ki son dönem Stoa felsefesinin önemli düşünürlerinden olan imparator Marcus Aurelius'un kendini bir Romalıdan ziyade dünya yurttaşı olarak görmesi de kozmopolitanizmin Stoacılık içerisinde gelişerek benimsendiğinin bir göstergesidir.

1.2. Stoa Felsefesinin Evreleri

1.2.1. Erken Dönem Stoa Felsefesi

Apollon tapınağının giriş kapısında insanları karşılayan *kendini bil* (Yu. *Gnothi seauton* / Lat. *nosce te ipsum* / İng. *know thyself*) vecizesi, Antik Yunandan tüm felsefe dünyasına yayılan ve tüm insanlığın bilgelik sevgisiyle kucaklaşmasına vesile olan, âdeta efsunlu bir aforizmaydı. Doğa filozoflarının ardından yeni bir kapı aralayan Sokrates için doğayı anlamının yolu da kendini bilmekle başlıyordu. Bununla birlikte Sokrates için insani varoluşun nihai amacı olan mutluluğa ulaşmanın biricik yolu olan ve insana özgü yetkinlik olarak nitelendirilen erdem de bilginin ta kendisiydi. Ancak yalnızca bilmek yeterli değildir. Aynı zamanda hem erdeme uygun hem de insani varoluşa uygun ahlaki eylem de gereklidir. Bu eylemliliğin en canlı örnekleri olarak önce Sokrates ve ardından Sokrates'in öğrencileri olan Kinikler karşımıza çıkmıştır. Kinikler her ne kadar çileci ve zaman zaman anarşist bir dünya yaşantısı geliştirmiş olsalar da insan doğasına uygun mutlu bir yaşamın nasıl olması gerektiğine dair düşüncelerini yaşayarak göstermeleri, ileride pek çok filozofun öğretilerine ilham kaynağı olmuştur.

⁸¹ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 314.

Kinik öğretinin önemli savunucularından olan Krates'in Kıbrıslı Zenon ile karşılaşmasıyla birlikte Sokrates'ten kalan ahlaki yaşam mirasıyla gelen Kinik öğretinin, daha toplumsal bir yaşam formuna evrilmiş hali olan Stoacı öğretinin temelleri atılmıştır.

Yunan yerleşimciler tarafından kurulmuş olan Kıbrıs adasının Kition şehrinde dünyaya gelen Zenon'un (M.Ö. 336-264), kesin olmamakla birlikte, ticari faaliyetler için çıktığı gemi yolculuğunda bir kaza sonucu yolunun Atina'ya düştüğü rivayet edilmektedir. Laertios'un aktardığı üzere, Atina'ya geldiği vakitlerde bir kitapçıda tesadüfen eline geçip okuduğu Ksenophon'un *Anılar* adlı eseri sayesinde, eserin içinde bahsedilen Sokrates'le tanışmış ve böylece felsefe merakı başlamıştır. Daha sonra Zenon'un, felsefesinden etkilendiği Sokrates gibi düşünürleri nerede bulabileceğini sorduğu kitapçı Zenon'a, o esnada kitapçının önünden geçen Krates'i işaret ederek, peşinden gitmesini tavsiye etmiştir. Zenon'un felsefi hayatının başlangıç noktası olan bu karşılaşmanın ardından Zenon uzun yıllar Krates'in öğrencisi olmuş, daha sonra ise Megara okulundan Stilpon'un ve Akademialı düşünürler Ksenokrates ve Polemon'un da dinleyicisi olmuştur. Bir başka rivayete göre ise Zenon'un iyi bir yaşamın nasıl olması gerektiği konusunda danıştığı bir kâhin, ona ölümlerle iletişim kurmasını öğütlemiştir. O günden sonra Zenon ise geçmiş filozofların eserlerini okuyup, anlamaya koyulmuştur.⁸²

Uzun yıllar pek çok düşünürden aldığı dersler sonrasında Zenon, Atina'da Polygnotos'un resimlerinden dolayı boyalı sundurma denilen, bir tür sanat galerisi olan, Peisianaks sundurması ya da "Yunanca sütunlu galeri (*portique*) anlamına gelen"⁸³ ve daha meşhur tabiriyle *Stoa poikile* olarak bilinen yerde onu dinlemeye gelenlere dersler vermeye başlamıştır. O zamandan sonra Zenon'un felsefesinin ardından gidenler *Stoacı* olarak anılmaya başlanmıştır.⁸⁴ Erken dönem Stocılığın en önemli düşünürleri arasında Zenon'un öğrencisi olmuş ve aynı zamanda onun felsefi öğretileriyle aynı çizgide yer almış olan başta Kleanthes olmak üzere Khryssippos, Dionysios (dönek lakaplı), Kitionlu Persaios, Khioslu Ariston, Kartacalı Herillos, Bosphoroslu Sphairos gibi pek çok düşünürün isimleri zikredilmektedir. Her ne kadar erken

⁸² Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, ss. 297-298.

⁸³ Jean Brun, *Stoa Felsefesi (Le Stoicisme)*, çev. Medar Atıcı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018, s. 16.

⁸⁴ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 299.

dönem Stoacılığa dair, az sayıda fragman haricinde, yazılı metin günümüze ulaşmış olmasa da felsefi öğretilerini aktaran ardılları ve doksograflar vasıtasıyla onlar hakkında bilgi sahibi olunabilmektedir.

Sokrates felsefesinin ve Kinik öğretinin izinden giden Zenon'un kurduğu Stoa öğretisinin ağırlık merkezinin en genel çerçevede ahlak olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim Zenon, ahlakı temellendirmek ve desteklemek amacıyla, fiziği ve mantığı da ahlakla birlikte ele almıştır. Fizik ve metafizik söz konusu olduğunda felsefi temellendirmesi Presokratiklere uzanan Zenon'un, evrenin ana ilkesi düşüncesinin Herakleitos'un doğa tasavvuruna dayandığını söylemek mümkündür. Nitekim Zenon da Herakleitos gibi evrenin ve evrendeki var olan her şeyin hatta aklın ve zekânın doğduğu yerin, duyuları yaratan doğanın ve aynı zamanda ruhun kökeninin de ateş olduğunu söylemiştir.⁸⁵ Başka bir ifadeyle "Stoacılara göre doğa yaratma amacıyla hareket eden sanatsal bir ateştir"⁸⁶ ve "evrensel töz tohuma dönüşür gibi ateşe dönüşür (küresel yangınla) ve sonra ateş geri dönerek dünya düzeninin önceki gibi olmasını sağlar."⁸⁷ Etkin ve edilgin olmak üzere iki ana ilkeye dayanan evrende, şeylerin nedeni olan yani etken/etkin olan ilke Tanrı iken; devindirilen, edilgin yani niteliği olmayan töz ise maddedir. Tanrı, her şeyin yaratıcısı olmakla birlikte evrendeki tüm ilkeler de doğal ve tanrısal yasaya yani logosa dayanmaktadır. Dolayısıyla her şey tanrısal kadere bağlı olarak gerçekleşir. Kader hem olayların nedeni hem de dünyanın varlığını sürdürmesini sağlayan şeyler arasındaki bağ ve dünyayı idare eden akıldır.⁸⁸ Bu sebeple insan için en yüksek iyi olan ve insanı mutluluğa ulaştıracak olan, insanın nihai ereği doğayla uyumlu erdemli bir yaşam idealidir. Stoa ahlakının temelinde yatan bir diğer ilke ise kendi kendine yetebilen bireycilik ülküsüyle birlikte aynı zamanda toplumsal anlamda da kozmopolitliği (dünya yurttaşlığını) amaçlayan, başka bir ifadeyle evrendeki kadersel algıyı özümseyen insani aklın, tekil bireyden hareketle tüm insanlığı kavrayan bilgelik idealidir.

Stoa felsefesinin temellerini atan Zenon'un eserleri de Stoacı düşüncenin bakış açısını aktaran ve de Stoacı düşüncenin asırlar boyunca yayılıp, gelişmesine

⁸⁵ C. Cengiz Çevik, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları-Zenon ve Kleanthes*, Albaraka Yayınları, İstanbul, 2021, s. 64.

⁸⁶ Cengiz Çevik, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları-Zenon ve Kleanthes*, s. 72.

⁸⁷ Cengiz Çevik, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları-Zenon ve Kleanthes*, s. 58.

⁸⁸ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s.s. 345-351.

kaynaklık etmiş olan başlıca eserlerdir. Krates'in öğrencisi olduğu vakitlerde kaleme aldığı *Devlet* adlı eseri Zenon'un bilinen en ünlü yapıtıdır. Bunun haricinde Laertios'un aktardığı üzere diğer eserlerinin isimleri şunlardır: “*Doğaya Uygun Yaşam Üzerine, Dürtü Ya Da İnsan Doğası Üzerine, Tutkular Üzerine, Ödev Üzerine, Yunan Eğitimi Üzerine, Görüş Üzerine, Evren Üzerine, İşaretler Üzerine, Pythagoras Sorunları, Genel İlkeler, Değiş Üzerine, Homeros Sorunları, Şiir Okuma Üzerine, Hitabet Tekniği, Çözümler, Çürütmeler, Krates'ten Anılar, Ahlak.*”⁸⁹ Ne yazık ki bu eserlerin bütünlüklü hali günümüze ulaşamamıştır.

Zenon'un ardından öğrencisi olan Assoslu Kleantes (M.Ö. 331/330-232/231) Stoacı okulun başına geçmiştir. Hocası Zenon'un öğretileriyle felsefe yolculuğuna devam eden Kleantes'in genel olarak doğa felsefesi ve teolojiyle ilgilendiği bilinmektedir. Ancak bunun ötesinde Kleantes'e ve felsefesine dair en iyi tanıklık edebileceğimiz, aynı zamanda erken dönem Stoacı felsefeye dair düşünce perspektifi sunan, nadir fragmanlardan biri olarak elimize ulaşan *Zeus İlahisi* adlı manzumedir. Stobaeus'un *Seçmeler*'inde yer verdiği bu manzume şu şekildedir:

Zeus İlahîsi

*Ey ölümsüzlerin en soylusu, birçok adı olan, her şeye gücü yeten,
Doğanın önderi, her şeyi daima yasayla yönlendiren Zeus...
Boyun eğer sana yeryüzünü çevreleyen bu evren,
Senin yönlendirmenle nereye giderse ve sevinçlidir hükümün altında...
Ey tanrım, sensiz ne bir şey olur yeryüzünde
Ne göğün kutuplarında ne de denizde,
Kötü insanların yaptığı budalalıklar dışında.
Ama sen bilirsin olağanüstü şeyleri nasıl uygun hale getireceğini,
Kaostan düzeni nasıl sağlayacağını
Senin için sevimsiz olanı bile nasıl sevimli hale getireceğini.
Bu yüzden karıştırdın her şeyi birbirine, iyiyi kötüye,
Böylece bir oldu ebedi söz.
Kötüler aldırış etmez ona ama öderler bedelini,
Kaçarken uğrarlar yıkıma, iyi şeyleri elde etmeyi arzularken
Ne görür ne duyarlar tanrının evrensel yagasını,
Her şeye rağmen akıllarını kullanıp boyun eğlerse,
İyi bir yaşamları olur. Aksi halde budalaca sürüklenirler bir kötülükten
diğerine.
Bazıları şöhret peşinde koşar ne kadar imansızca olursa olsun,
Bazıları para kazanma telaşı içindedir yaşamlarından hiçbir ahlak ilkesi
olmadan,
Bazıları da düşkündür rahatlığa, beden zevklerine ve hazlarına.*

⁸⁹ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, ss. 298-299.

*Bu aptallıkları yapar dururlar sürekli...
Kurtar insanları bu acı cehaletten.
Uzarlara savur bu cehaleti yüreklerinden.
İkna olsunlar her şeyi adaletli yönetmeye...
Budur yakışan ölümlülere, zira insanlar ve tanrılar için
Daha büyük bir onur yoktur evrensel yasayı hakça yüceltmekten.⁹⁰*

Stoa felsefesinin tanrı anlayışında tanrıyı adlandırmada pek çok farklı nitelendirme yer almaktadır. Evrenin yaratıcısı ve evrendeki yaşamın içkin nedeni olan tanrı, evrenin işleyişindeki egemen güç olduğu için farklı farklı isimlerle anılmıştır. Söz gelimi tanrı “yaratıcı ateşe egemen olduğu için Hephaistos’tur; denizlere egemen olduğu için Poseidon’dur” veya tanrı evrendeki her şeyin nedeni olduğu için *Dia* olarak anılmaktadır.⁹¹ *Dia* terimi ise Grekçe ‘tarafından’ anlamına gelen bir edat olmakla birlikte Zeus’un ‘i’ hali olarak anlamlandırılmaktadır.⁹² Dolayısıyla Kleanthes’in kaleme aldığı *Zeus İlahisi* adlı manzume, her şeyin yaratıcısı olan tanrıya övgü mahiyetini taşımaktadır. Nitekim Kleanthes’in ilahisinde söz ettiği, evrenin temelindeki yasa olan tanrı, sonsuz bir güç sahibidir ve evrenin düzenleyicisidir. Aynı zamanda tanrının kendisinde hiçbir kusur ve kötülük bulunmamaktadır. Kötülük yalnızca insanların budalalıkları yüzündendir ve tanrısal yasaya uygun yaşamamalarından kaynaklıdır.

Zenon’un ölümünden sonra okulun başına geçen Kleanthes, Stoa öğretisini sadakatle taşıyan bir varis olmasına karşın, okulun öğrencilerinin başka okullar kurarak öğretiden uzaklaşmalarına engel olamamıştır. Ancak Kleanthes’in ardından bilge diyalektiğiyle okulun birliğini ve bütünlüğünü tekrar sağlayan, Kleanthes’in öğrencisi olan Khryssippos (M.Ö. 280-207) olmuştur. Stoa felsefesinin sistematik bir öz yapı kazanmasında etkin bir rol oynayan, erken dönem Stoacılığının kurucu isimlerinden biri olan filozof aynı zamanda “Khryssippos olmadan Portik olmazdı”⁹³ deyimiyile hafızalara kazınmıştır. Khryssippos’un ardından okulun başına sırasıyla önce Tarsuslu

⁹⁰ C. Cengiz Çevik, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları-Zenon ve Kleanthes*, s. 127-128, bkz. E. H. Blakeney, M.A. The Hymn Of Cleanthes, New York, The Macmillan Company, 1921, s. 8-9.

⁹¹ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 350.

⁹² Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 67.

⁹³ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 20.

Zenon, sonra Roma'ya elçi olarak gönderilen Babilli Diogenes ve ondan sonra ise Tarsuslu Antipater geçmiştir.⁹⁴

1.2.2. Orta Dönem Stoa Felsefesi

Milattan önce üçüncü asırda Antik Yunan Atina'sında filizlenen Stoa felsefesi Doğu'da Babil ve İskenderiye'ye kadar uzandıktan sonra ikinci asırdan itibaren asıl rüştünü Roma'da ispatlamıştır. Stoa okulunun başındaki Tarsuslu Antipater'in ölümünün ardından okulu devralan öğrencisi Rodoslu Panaitios (M.Ö. 185-112), Roma'yı ziyaretinde dostluk kurduğu ve öğretmenliğini yaptığı Romalı Scipio vesilesiyle çok sayıda Romalı dost edinmiştir. Okulun başına geçen Panaitios'la birlikte Erken Dönem Stoacılığında karşımıza çıkan katı rasyonalizm ve katı ahlaki tutum, Orta Dönem Stoacılığında daha ılımlı hale dönüşmüştür. Aynı zamanda hem Aristotelesçi hem de Yeni Akademialıların eserlerine yönelen Stoacılar, felsefelerini bu öğretilerle kaynaştırmaya başlamıştır. Nitekim Ortodoks veya dogmatik olarak yaftalanan Erken Dönem Stoacılığı, septik Yeni Akademialıların yoğun tenkitlerine maruz kalmıştır. Aynı zamanda Stoacıların bireyciliğine karşın Romalıların daha sosyal (toplulukçu), pragmatik ve pratik yaşam tarzları karşısında Stoacılık bir reforma gereksinim duymuştur. Dolayısıyla Stoacı öğretinin evrensel insancılığı “eylem adamı olan Romalıları cezbetmeye yönelik bir akıl insancılığına”⁹⁵ doğru ilerlemiştir. Stoa felsefesinin Roma'ya geçişinde bir köprü olan Panaitios'un ardından en meşhur öğrencisi olan ve okulun başına geçen Suriyeli Poseidonios'la (M.Ö. 135-51) birlikte “Laelius, Quintis Tubero, Gaius Fannius, Apollodoros, Puplius Rutilius Rufus”⁹⁶ gibi pek çok düşünür Stoa okulunun öğrencisi olmuştur.

Erken Dönem Stoacılığında felsefeye genellikle mantıkla giriş yapılmıştır. Ancak orta döneme geçildiğinde özellikle Panaitios'un mantıktan ziyade fizikle yola çıktığı ve daha çok fizik ve ahlaka ağırlık verdiği gözlemlenmektedir. Bununla birlikte evrenin oluşumuna dair konularda Panaitios'un farklı görüşleri bulunmaktadır. Stoacılara göre tek bir tane olan dünya ve içinde bulunulan zaman sonluyken geçmiş

⁹⁴ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 20.

⁹⁵ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 21.

⁹⁶ Melike Molacı, *Panaitios Fragmanlar*, Çizgi Yayınevi, Konya, 2021, s. 8.

ve gelecek ise sonsuzdur. Stoacı öğretilerde “dünya duyular yoluyla algılanan nesnelere aynı şekilde yaratılmış olduğu için, bir gün yok olacaktır. Nitekim parçaları bozuluyorsa bütün de bozulur; dünyanın parçaları bozulur, çünkü karşılıklı olarak birbirlerine dönüşürler; öyleyse dünya da bozulacaktır.”⁹⁷ Oluş ve yok oluşa dair konularda Erken Dönem Stoacı felsefeyi yaşatan Poseidonios’a karşın öğrencisi Panaitios, bütün evreni tutuşturup ardından geriye kalan tanrısal ateşle evreni yeniden var edecek olan evrensel yangın/büyük tutuşma kuramına kuşkuyla yaklaşmıştır.⁹⁸ Evrenin tümüyle yok olmayacağını veya dünyanın bozulmaz olduğunu ileri süren Panaitios’a göre evren sonsuzdur. Bununla birlikte evrendeki her şey yaratıcı bir ilkeye göre hareket eder. Dolayısıyla evrende veya doğada tanrısal bir kader gücü hâkimdir. Stoacılara göre kader, “varlıkların birbirine bağlı nedenidir ya da dünyayı yöneten akıldır. Ayrıca gerçekten bir öngörü varsa, her türlü biliciliğin gerçek bir olgu olduğunu kabul ederler ve bunun birtakım sonuçlarına dayanarak bir sanat olduğunu gösterirler.”⁹⁹ Ancak Panaitios’a geldiğimizde bilicilik ya da kehanete kuşkuyla yaklaştığını, böyle bir şeyin olmadığını, hatta tanrılar hakkında konuşmanın da lüzumsuz olduğu yargısıyla karşılaşıyoruz.¹⁰⁰

Erken Dönem Stoacılarından farklı olarak Panaitios’un asıl olarak alakasının odak noktasını evren değil insan doğası oluşturmaktadır. İnsan doğasına dair olan fikriyatında Krizippos’tan ziyade daha çok Platon ve Aristotelesçi öğretileri dayanak noktası yapmıştır. Nitekim Krizippos’un insan doğasını yalnızca akıl varlığı olarak değerlendirerek insan doğasında herhangi bir akıl dışı ilkeyi/varlığı kabul etmemesine karşın Panaitios, insan doğasında itkilere/dürtülere ayrı bir önem arz ederek onları akıl dışı bir gücün yaratımı olarak incelemeye almıştır.¹⁰¹ Panaitios’a göre ruhun düşünce ve dürtü olmak üzere iki türlü devinimi vardır. Düşünce hakikati aramaya yönlendirirken dürtü ise insanı eyleme yönlendiren kısımdır. Öyleyse insan olabildi-

⁹⁷ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 348.

⁹⁸ M. Tullius Cicero, *De Natura Deorum/Tanrıların Doğası*, çev. Çiğdem Menzilcioğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 285

⁹⁹ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 351.

¹⁰⁰ Melike Molacı, *Panaitios Fragmanlar*, s. 34.

¹⁰¹ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi-4/ Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular Stoacılar Sepetikler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 201.

ğince düşünceleriyle en ulvi ihtimallerden faydalanmaya çalışırken, dürtülerinin de akla itaat etmesini sağlamaya çabalamalıdır.¹⁰²

1.2.3. Son Dönem Stoa Felsefesi

Antik Yunan'da gelişen Stoacılık, Orta Dönem Stoa felsefesinin baş temsilcilerinden olan Panaitios'la birlikte Roma medeniyetine uyarlanmaya başlamıştır. Özellikle Panaitios'un Roma'nın seçkin şahsiyetlerinden olan Scipio ve çevresiyle olan yakın münasebetleri vesilesiyle Romalılar, Stoa felsefesiyle ilk defa doğrudan karşılaşma olanağı bulmuşlardır. Ardından Poseidonios'un (Panaitios'un öğrencisi) düşüncelerinin, ünlü Romalı düşünür ve devlet adamı Marcus Tullius Cicero'yu (M.Ö. 106-M.Ö. 43) etkisi altına almasıyla Stoacılık Roma'da yaygınlaşmaya devam etmiştir.

Esasında kendini bilgi anlayışında Akademia Şüphencilğine bağlı kabul eden Cicero, ahlak öğretisinde Stoa felsefesine bağlı kalmayı yeğlemiştir. Roma'da seçkin bir şahsiyet olan Cicero, hem Epikürosçu hem Akademiacı hem de Stoacı filozoflardan dersler alarak Yunan filozoflarını inceleme ve yorumlama fırsatı bulmuştur. Yunan felsefesinin kendi ruhuna uygun olan yanlarını kendine göre harmanlayarak kendisi de eklektik bir öğreti geliştirmiştir. Akademia şüphencilğine olan yakınlığıyla, olasılığa dayanan bir anlayış geliştiren Cicero, ahlak anlayışında Orta Dönem Stoa felsefesine benzer biçimde yol almıştır. Felsefeyi mutluluğa götüren biricik yol olarak gören Cicero için bu mutluluğun asıl kaynağı ise erdemdir. Bununla birlikte insanın kendisini bilmesi de erdeme götüren yolun başlangıcıdır ve aynı zamanda insanı Tanrısal akla ulaştıran doğayı bilmek de kendini bilmenin bir parçasıdır. Ancak insanı erdeme götüren bu yolda bilmenin yanında eylemlilik de gereklidir. Bu yüzden Cicero'ya göre felsefe salt bir erek olmaktan çok, beden ve ruh varlığı olan insanın karakterini eğitmeye yarayan bir araç olmakla birlikte insanı acılara karşı da dayanıklı kılmaktadır. Toplumsal bir varlık olarak insanın pratik hayatta erdemli bir yaşayışa ulaşabilmesi de devlet hayatında mümkünken, bu devlet düzeni ise sosyal bir erdem olan adalet ilkesine dayanmaktadır. Cicero'nun bu düşünceleri, Platon'un ideal dev-

¹⁰² M. Tullius Cicero, *Yükümlülükler Üzerine/De Officiis*, çev. C. Cengiz Çevik, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020, s. 57.

let öğretisine benzer biçimde, bütün insanlarda ortak olan aklın tezahürü olarak ortaya çıkan, bütün insanlar için ortak olan doğal hukuk anlayışını ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda ilgisi daha çok pratik sorunlara yönelik olan Cicero'nun kaleme aldığı *Yasalar Üzerine (De Legibus)*, *Devlet Üzerine (De Re Publica)*, *Yükümlülükler Üzerine (De Officiis)*, *İyi ve Kötü Şeylerin Gayeleri Üzerine (De Finibus Bonorum et Malorum)*, *Kader Üzerine (De Fato)*, *Tanrıların Doğası (De Natura Deorum)* vb. gibi eserleri de yaşadığı dönemin sosyal-politik problemlerini değerlendiren ve aynı zamanda yurttaşlarına felsefenin değerlerini tanıtmada yol gösterici olan eserler olmuştur. Bununla birlikte Yunan felsefesinin terimlerini Latince felsefe terminolojisine kazandıran Cicero,¹⁰³ günümüzde insanı merkeze alan eğitim anlayışını tanımlayan *humanitas* kavramını da Latinceye kazandırmıştır. Zihnen özgür bir insanın alacağı, evrensel ve kuramsal bir eğitim formülünü veren *humanitas* kavramı, hitabet, ahlak felsefesi, mantık, tarih ve hukuk başta olmak üzere geniş bir eğitim anlayışını kapsamaktadır. *Humanitas* kavramıyla Cicero esasında Romalı ideal insanı yetiştirmeye yönelik bir eğitimin formüllerini sunmaktadır.¹⁰⁴ Stoa felsefesi üzerine yazdığı eserlerinde daha çok Stoacı filozofların görüşlerine yer vererek bu düşünceleri yorumlayıcı konumda olan Cicero, bize bu bilgileri aktarması sebebiyle önemlidir. Eserlerinden sık sık yararlanacağımız Cicero, Stoacı filozofları tanımamızda ve anlamamızda bize yol gösterici olacaktır.

Roma'nın sosyal ve siyasal yapısına kolaylıkla örtüşen Stoa ahlakı, Romalı devlet adamlarının Stoa ahlak ilkelerini pratik hayata taşımalarıyla daha belirgin hale gelmiştir. Bu noktada karşımıza çıkan ilk düşünür, "Yunan Stoası'na Romalı ahlak değerleriyle biçilmiş yeni elbisesini giydiren ve Roma Stoa'sını doruk noktasına ulaştıran İspanya'nın kültür merkezi Corduba'da,"¹⁰⁵ seçkin ve soylu bir ailede dünyaya gelen Lucius Annaeus Seneca (M.Ö. 4- M.S. 65) olmuştur. Entelektüel kimselerin yer aldığı varlıklı bir aileye mensup olan Seneca, bu sayede ünlü felsefecilerden ve söylev ustalarından dersler alarak yetişmiştir. Böylelikle kendisi de söylev sanatında ustalaşarak, retorik ve hatip kimliğiyle ön plana çıkmıştır. Yaşamının bir döneminde Pythagorasçı Sotion'dan ve Stoacı Attalus'tan aldığı derslerle felsefeye yönelen Se-

¹⁰³ Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1993, ss. 119-122.

¹⁰⁴ Çiğdem Dürüşken, *Antikçağ Felsefesi, Homoros'tan Augustinus'a Bir Düşünce Serüveni*, Alfa Yayıncılık, 2013, ss. 327-334.

¹⁰⁵ Çiğdem Dürüşken, *Antikçağ Felsefesi, Homoros'tan Augustinus'a Bir Düşünce Serüveni*, s. 316.

neca, babasının felsefeden uzaklaşmasını istemesi üzerine, babası tarafından önce Pompei'ye ardından Mısır'a gönderilmiştir. Ancak daha sonra M.S. 31 yılında kendi isteğiyle Roma'ya dönmüştür ve burada siyasete soyunarak avukatlık yapmaya başlamıştır. Devlet işlerindeki başarılı tutumu önce İmparator Caligula'nın ardından da İmparatoriçe Messalina'nın kışkıklıkları yüzünden, düşmanlığa sebep olmuş ve Korsika'ya (M.S. 41) sürgüne gönderilmiştir. Bu sürgün dönemini felsefe yazılarıyla, bilim ve şiirle geçiren Seneca, Messalina'nın ölümünden sonra Roma'ya döndü ve genç Prens Nero'nun eğitmenliğini/hocalığını üstlendi. Sonrasında Nero imparator olunca Seneca'da idarede söz sahibi olmuştur. Ancak bir süre sonra, Stoa ahlakıyla kendini geliştiren Seneca, edindiği servetinin bir kısmını imparatora bağışlayarak devlet işlerinden ayrılmış, kendini tamamen felsefeye adanmıştır. Fakat sonrasında adının Nero'ya düzenlenen bir suikaste karışmasıyla imparator tarafından kendini öldürme cezasına çarptırılmıştır.¹⁰⁶ İnsanın zaten doğduğu günden beri ölüme götürüldüğünü düşünen¹⁰⁷ ve bu sebeple bütün yaşamı boyunca ölümü umursamayan, hiçe sayan Seneca, üzgün ailesine, “aldırmayın- dedi-, size yeryüzündeki zenginliklerden daha değerli olanı, erdemli bir yaşantı ilmeğini bırakıyorum”¹⁰⁸ sözleriyle her daim vurguladığı erdemli yaşama telkiniyle hayatına son vermiştir.

Son Dönem Stoa felsefesinde karşımıza çıkan ikinci önemli şahsiyet Epiktetos (M.S. 50-125/130), Hierapolis (günümüz Denizli sınırları içinde)'de köle bir aneden dünyaya gelmiştir. Küçük bir çocukken Roma'ya gelen Epiktetos, bir zamanlar imparator Nero'nun kölesiyken azat edilen Epaphroditus'un kölesi olmuştur. Fiziksel olarak çelimsiz ve zayıf bir bedene sahip olan Epiktetos aynı zamanda Roma'daki yaşamı boyunca yoksul ve zorlu bir hayat geçirmiştir.¹⁰⁹ Ancak yaşamın tüm zorluklarına karşı sarsılmaz *apatheia* haliyle karşı durmuş, öyle ki kendisine işkence ederek bacağı kırılan efendisine karşı bile, “sana söylemişim, bak, bacağı kırıldın”¹¹⁰ demekle yetinmiştir. Nitekim O'nun felsefesinin temel karakteristiği, insa-

¹⁰⁶ Seneca, *Tanrısal Öngörü* içinde *Seneca ve De Providentia Üzerine Kısa Notlar*- Çiğdem Dürüşken, ss. 9-15.

¹⁰⁷ Seneca, *Ahlak Mektupları*, s. 40.

¹⁰⁸ Bertrand Russell, *Batı Felsefesi Tarihi*, s. 386.

¹⁰⁹ Epiktetos, *Enkheiridion*, içinde *Sunuş*- C. Cengiz Çevik, s. viii.

¹¹⁰ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 25.

nın kendisi için çizilmiş olan doğa planına katılarak tam bir tevekkül ve teslimiyet halinde yaşama pratiğine dayanmaktadır.¹¹¹

Epiktetos hâlâ köle olduğu zamanlarda Romalı Stoacı Musonius Rufus'un (30-95) derslerine katılmıştır. Son dönem Stoacılığı içerisinde kendi yaşamıyla tutarlılık gösteren, eyleme yönelik düşünceleriyle, gündelik yaşama dair (evlilik, beslenme, barınma, çocuk bakımı, örtünme, tıraş olma, eğitim, kadın-erkek eşitliği vb. gibi), pratik yaşam bilgeliği öğütleri veren Rufus'un, başta Epiktetos olmak üzere pek çok düşünürü etkilediği söylenebilir. Ancak hiçbir eser kaleme almayan Rufus'un, kendisi hakkındaki bilgilerimiz arkadaşları ve öğrencilerinin aktardıklarıyla sınırlıdır. Kısmen de olsa Epiktetos'un düşünceleri üzerinden onu okuyabilmekteyiz.¹¹² Epiktetos ise kölelikten azat edildikten sonra İmparator Domitianus döneminde Yunanistan'a sürülmüştür. Burada hayatına yeni bir sayfa açan Epiktetos, kendi okulunu kurmuş ve pek çok soylu Romalının hocası olmuştur. Sokrates gibi hiçbir eser kaleme almayan Epiktetos'un felsefi düşünceleri öğrencisi Arrianus tarafından *Diatribai (Söylevler)* ve *Enkheiridion (Kılavuz Kitap)* başlıkları altında kaleme alınarak iki ayrı kitap halinde günümüze ulaştırılmıştır.¹¹³

İmparator Marcus Aurelius (121/180), Son Dönem olarak adlandırılan Roma Stoacılığının son büyük temsilcisi ve aynı zamanda Platon'un filozof- kral idealinin tarihte gerçekleşmesinin ilk örneği olmuştur.¹¹⁴ Erken yaşlarında babasını kaybeden Aurelius, dedesi tarafından büyütülmüştür. Küçüklüğünden itibaren özel hocalardan Platonculuk, Aristotelesçilik ve Stoacılık üzerine dersler almış ve felsefeyle ilgilenmeye başlamıştır. İmparatorluk döneminde hastalıklar, savaşlar, ekonomik sıkıntılar gibi pek çok sorunla baş eden Aurelius, tutunduğu Stoa felsefesi sayesinde dirençli bir yöneticilik gerçekleştirmiştir. Bir günlük şeklinde kaleme aldığı *Düşünceler* adlı eseri bize kendi hayatından kesitler sunarken Stoa ahlakına dair düşüncelerini aktarmaktadır. Eserinde daha çok ahlaki öğütler bulunan Aurelius, tanrısal yasaya uygun yaşama telkiniyle doğaya uyumlu pratik yaşam bilgeliğinin formüllerini vermiştir.

¹¹¹ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi-4*, s. 213.

¹¹² Melike Molacı, *Musonius Rufus'tan Kalanlar-Konuşmalar-Fragmanlar-Mektuplar*, Çizgi Kitabevi Yayınları, Konya: 2021, ss. 9-15.

¹¹³ Epiktetos, *Enkheiridion*, içinde *Sunuş-C*. Cengiz Çevik, ss. ix-x.

¹¹⁴ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi-4*, s. 215.

İKİNCİ BÖLÜM

STOA FELSEFE SİSTEMİNİ OLUŞTURAN DİSİPLİNLER

2.1. Stoa Felsefe Sistemi

Stoacılar için felsefe metaforik bir ifadeyle etrafı sağlam surlarla çevrilmiş, aklın önderliğinde idare edilen bir şehir gibidir. Veyahut felsefe, kimi zaman canlı varlığa kimi zaman bir yumurtaya ya da bir tarlaya benzetilmektedir. Laertios'un aktardığı üzere, felsefeyi *fizik, mantık ve ahlak* olmak üzere üç bölüm halinde ele alan Stoacılara göre, bedeni oluşturan kemik ve sinirler mantığa, etli kısımlar ahlaka, ruh ise fiziğe karşılık gelmektedir. Bir diğer benzetmeyle yumurtayı andıran felsefenin mantık bölümü yumurtanın kabuğudur, ahlak yumurtanın akına (beyaz kısmı) denk gelirken, fizik bölümü ise yumurtanın sarısıdır. Başka bir benzetmeyle felsefe bir tarla gibidir; tarlanın etrafını saran çit mantıktır, tarladan çıkan mahsul ahlaktır ve tarlanın toprağı ya da tarladaki ağaçlar ise fiziktir. Ancak tüm bu benzetmelerle birlikte felsefenin bölümleri olan fizik, mantık ve ahlak hep iç içedir ve bu alanlar birbiriyle bağlantılı olarak işlenmiştir. Akademicalarda olduğu gibi Stoacılardaki felsefeyi mantık, fizik ve ahlak olmak üzere üç bölüme ayırma geleneğı Zenon'la başlamıştır. Kleanthes felsefeyi, diyalektik, retorik, etik, politika, teoloji ve doğabilim şeklinde altı bölüme ayırarak değerlendirmiş olsa da Stoacılara göre felsefenin hiçbir bölümü bir diğerinden ayrılmış değildir. Öğretimi söz konusu olduğunda da her bölüm birlikte ele alınmıştır. Yalnızca sıralamasında bazen değişiklikler yapılmıştır. Söz gelimi Zenon, Khryssippos gibi filozoflar ilk sıraya mantığı, ikinci sıraya fiziğı, üçüncü sıraya ise ahlakı koyarken; Ptolemaisli Diogenes ise ilk sıraya ahlakı koymuştur. Veyahut başka bir örnekte, Orta Dönem Stoacıları olarak nitelendirilen Panaitios ve Poseidonios ise felsefeye fizikle başlamışlardır.¹¹⁵

Stoacılara göre birbiri arasında herhangi bir hiyerarşi barındırmayan, kendi içerisinde belli bir sistematiğıe sahip olan bu üç disiplin, Stoa felsefesinin bütünlüğünü kavramada bize yardımcı olan temel dayanaklardır. Öyle ki Stoa felsefesinin varış noktası olan ahlak öğretisinin baş karakteristiğı olan insanı anlamının ve anlamlandırmanın yolu, doğa anlayışını şekillendiren fizik öğretilerinden geçmektedir. Bu nokta da insanın doğaya uygun yaşamasının yolu da doğanın bilgisine ulaşmakla mümkün

¹¹⁵ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, ss. 313-314.

olacaktır. Doğru bilginin ölçütü olarak nitelendirilen mantık da insana doğanın bilimini sunarak, doğaya uyumlu yaşamanın kapısını aralayacaktır. Dolayısıyla Stoa felsefesini ve özellikle de son dönem Stoa felsefesinin bütünü oluşturana ahlak öğretisini anlamının yolu, mantık ve fizik öğretilerini de açıklamaktan geçmektedir.

2.1.1. Stoa Mantığı

Zenon'la birlikte temellendirilen, Khryssippos'la daha kapsamlı ve geniş bir yelpazede ele alınarak Stoa felsefe literatürüne eklendiği bilinen mantık, Stoa felsefesinde, felsefe sistemini çepeçevre kuşatan, felsefe evinin adeta koruyucu duvarları gibidir. Aristotelesçi deneyimcilikten daha kapsamlı bir inceleme gerçekleştiren Stoa mantığı, bilge kimseyi hakikat yolunda, evrensel aklın önderliğinde, ahlaki değerlere ulaştıracak olan bir pusula mahiyetindedir.

Stoa mantığı düşünceyi, düşüncenin ilkelerini, akıl yürütmeyi ve onun biçimlerini, dili, dilin ses ve anlamla ilgili cephelerini (fonetik ve semantik), cümle kuruluşu ve üslupla ilgili (phraseology ve stilistik) incelemelerle birlikte aynı zamanda bilginin imkanı, kaynağı, doğru, doğrunun ölçütü gibi incelemeleri de kapsamaktadır.¹¹⁶ Bu incelemeler *diyalektik ve retorik* olmak üzere iki ana başlık altında yürütülmüştür. Stoacı mantıkta en genel anlamıyla retorik “açık seçik ortaya konmuş konularda güzel konuşma bilgisi olarak” tanımlanırken; diyalektik “soru-yanıt yoluyla konuları doğru tartışma bilgisi” ve “doğru olanın, yanlış olanın ve ne doğru ne yanlış olanın bilgisi” olarak tanımlanmaktadır.¹¹⁷

Stoa mantık öğretilerinde diyalektik elzendir. Nitekim diyalektik doğru ile yanlışın ayırımına varmada, inandırıcı söz ile sahici veya açık-seçik olmayan sözün müzakeresini yapmada temel dayanaktır. Dolayısıyla diyalektik olmadan hakiki bir sorgulama yapılamazken, bilge kimsenin de güçlü bir akıl yürütme kurması olanaksızdır.¹¹⁸ Dil ve düşüncenin bütünlüğüne inanan Stoacılar için insan hem düşündüğü için konuşur hem de konuştuğundan dolayı düşünür. Bu konuşmayla insan dış dünyadaki nesnelere tanımına ve anlamına yönelik, kelimelere dayalı olan sesler üretmektedir. Bu kelimelerin özelliklerini anlayabilmek için Stoacılar kelimelerin etimo-

¹¹⁶ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi-4*, s. 226.

¹¹⁷ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 314.

¹¹⁸ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, ss. 315-316.

lojik kökenlerini araştırmışlar ve gramere yönelik çalışmalar yapmışlardır. Bununla yakından ilgili olarak aynı zamanda şiir, müzik, ölçü bilim ve dil felsefesi ile de yakından ilgilenmişlerdir. Bu araştırmalarının sonucunda ise düşüncenin yalnızca dile değil aynı zamanda kelimenin anlamına da dayandığını ortaya koymuşlardır.¹¹⁹

Khrysippos'un *diyalektik*¹²⁰ üzerine çalışmalarıyla sistematik bir hale bürünen diyalektik, dile, anlama, argümanlara ve epistemolojiye yönelik derinlemesine incelemeleri de içine dâhil edecek şekilde daha teknik bir şekle bürünmüştür. Bu sistematik içerisinde dilin incelenmesine ayrı bir önem veren Stoacılar için dil, şeylerin doğal ve rasyonel düzenine uygun biçimde var olmaktadır. Dolayısıyla dil, dünyadaki nesnelere ve bu nesnelere yapılarına hâkim olan doğal bir yapıya sahiptir.¹²¹

Stoacılar göre tek tek kelimeler önerme oluşturan cümlelerden farklıdır. Önermeler daima bir şey ifade ederken kelime her zaman bir anlam taşımayabilir. Bununla birlikte konuşma sadece ağızdan çıkan kelimeler olarak anlaşılmalıdır. “Çünkü sesler kelimelerle bir şeyler ifade ettiği sürece söylenen şeylerdir. Bunlara lektonlar (anlamı olan şeyler) aracılığıyla ulaşılır.”¹²² Nesnesi söylem (söylenbilir olan, anlamı olan şeyler) veya *lekton*¹²³ ile ifade edilen,¹²⁴ doğru uslamlanmanın kaynağı olan diyalektik önermeler, farklı bağlaçları içeren farklı türlerden önermelerden oluşabilmektedir. Bu önermelere örnek verilecek olursa, “eğer gündüzse aydınlıktır” ifadesi koşul bildiren bir önerme iken; “mademki gündüz, öyleyse aydınlıktır” ifadesi sonuç bildiren bir önermedir. Veyahut önermeler doğruluğu, yanlışlığı, olanaklılığı veya olanaksızlığı da içeren türlerde de olabilmektedir. Örneğin, “biri bir şey doğurmuşsa, o şeyin annesidir” ifadesi bir onaylamaya iten bir önerme türüdür. Ama aynı zamanda yanlıştır, nitekim bu önermeyi tavuk üzerinden düşündüğümüzde tavuk yumurtanın annesi değildir. Başka bir örnekle “yeryüzü uçuyor” önermesi doğru bir

¹¹⁹ Çiğdem Dürüşken, “Stoa Mantığı”, *Felsefe Arkivi*, Sayı: 28, Temmuz 2013. s.291.

¹²⁰ Khrysippos'un diyalektik üzerine yazdığı, “Diyalektik” isimli bir eseri de bulunmaktadır (Jean Brun, *a.g.e.*, s. 48.)

¹²¹ Marion Durand, Simon Shogry ve Dirk Baltzly, *Stoacılık* (Stanford Felsefe Ansiklopedisi), çev. Deniz Karakullukcu, <https://kualiafelsefedergisi.com/>, (03.03.2023).

¹²² Çiğdem Dürüşken, “Stoa Mantığı”, ss. 292-293.

¹²³ Lekton: “Gösteren, rasyonel izlenime göre oluşan şey, düşünce ile olanın arasında bulunan şey, bedensiz, var olanlar hakkında söylenen şey, süregiden şey, düşünceyi izleyen şey, ruhun egemen bölümünde bulunan şey, yüklem, talimatlar, kendinde ereği ortaya çıkaran şey vb. anlamlarda kullanılan lekton (dictum), zihin, algı ve dil ile ilgili olan bir bedensizdir.” (Bknz. Melike Molacı, *On Kavramda Stoa*, Runik Kitap: İstanbul, 2022, s. 55).

¹²⁴ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 48.

önerme olmadığından ve aynı zamanda üçüncü bir halin de imkânsız oluşundan dolayı olanaksızdır.¹²⁵

Stoacıların iç içe geçmiş felsefe sisteminde gerek ahlak alanında olsun gerek fizik alanında olsun her türlü bilgeliğin dayanak noktasını oluşturan mantık, aynı zamanda doğru bilginin ölçütünün ne olduğunun bilgisini de vermektedir. Bununla birlikte Stoacı bilgi öğretisi aklın ve bilginin kaynağının deney olduğunu savunmaktadır. Modern empirist geleneğin kurucu düşünürlerinden olan John Lock'un ortaya koyduğu, insan zihninde doğuştan gelen hiçbir fikrin bulunmadığı öğretisini tanımlayan *tabula rasa (boş levha)*¹²⁶ kavramında olduğu gibi Stoa felsefesinde de her türlü bilginin kaynağını deney ve duyuşsal algı oluşturmaktadır. Nitekim *tabula rasa* öğretisine de kaynaklık ettiği söylenebilecek olan Stoacı bilgi anlayışında ruh başlangıçta üzerinde hiçbir iz barındırmayan boş bir kâğıda benzetilir. Bu kâğıt üzerine yazılan ilk şeyler, duyuşların ruh üzerinde meydana getirdiği izlerdir ve bu izleri Zenon *izlenim (phantasia)* olarak tanımlamıştır. Klaentes'in benzetimiyle izlenim, bir mührün veya bir yüzüğün bal mumunda kalan izi gibidir. Dolayısıyla yüzüğün bal mumu üzerinde bıraktığı iz nasılsa aynı şekilde dış dünyaya ait nesnelere de ruh üzerine izlerini bırakırlar. Fakat Khryssippos ise Zenon ve Klaentes'in bu görüşlerine katılmayarak, dış dünyaya ait nesnelere ruhta bıraktığı izlenimi, değişim veya başkalaşım olarak yorumlamıştır.¹²⁷

*Stoacılar üç şeyin birbiriyle ilişkili olduğunu söylerler: Bilgi, sanı ve bunların arasında bulunan kavrayış. Bilgi muhakemeyele değiştirilemez ve sarsılmaz olan kavrayıştır. Sanı, zayıf ve yanlış onaydır. Bunların arasında olan kavrayış ise kavrayıcı bir izlenime onay vermektir ve kavrayıcı izlenim doğru olan ve yanlış olamayacak şeydir. Bunlardan bilgi yalnızca bilgede bulunur, sanı akılsızlarda bulunur; fakat kavrayıcı izlenim her ikisi tarafından paylaşılan, herkeste ortak olan şey olup doğruluğun ölçütüdür.*¹²⁸

Stoa felsefesinde doğruluğun ve doğru bilginin ölçütü, deneye ve duyuş algısına dayalı olan *izlenim (phantasia)* ve *kavrayıcı izlenim (phantasia kataleptike)*, başlangıçta boş bir kâğıt/levha olan zihin için bilgiyi kavramanın başlangıç evresidir. Ardından ruha işleyen tüm bu izdüşümleri sonrasında *sanıyı ve deneyimi* ortaya çıkaracaktır. Doğru ve yanlış izlenimleri birbirinden ayıran Stoacılara göre doğru izlenim-

¹²⁵ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, ss. 324-326.

¹²⁶ Bknz. John Locke, *İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme*, çev. Vehbi Hacıcadıroğlu, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 1996.

¹²⁷ Melike Molacı, *On Kavramda Stoa*, s. 47-48.

¹²⁸ Melike Molacı, *On Kavramda Stoa*, s. 52.

lerin yeri bilinçtir. Bilincin onay vermediği izlenimler gerçek olarak kabul edilmezler. Bilince uygun olan ise kavrayıcı izlenimdir (phantasia kataleptike) ve bu gerçek bir nesnenin doğruluk kriterini belirler. Stoacılar için izlenimlerin akıl yoluyla kavramlar haline dönüşmesinin altı farklı yolu vardır. Bunlar: 1) doğrudan doğruya duyulur şeylerin bilgisi ile, 2) benzetme yoluyla bilgi edinme, 3) analogi ile bilgi edinme, 4) yer değiştirme yolu ile bilgi edinme, 5) düzenleme yolu ile bilgi edinme, 6) karşıtlık yolu ile bilgi edinmedir. Ancak daha sonra Stoacılar “doğal olarak veya kendiliğinden oluşan kavramlar” ve “rasyonel ve metodik olarak oluşan kavramlar” olmak üzere iki farklı ayrıma indirgemişlerdir. Kavramlar teorisinden sonra daha genel kavramları açıklayabilmek adına kategoriler öğretisini ortaya koymuşlardır. Bu kategoriler: 1) soyut bir oluşa sahip olan niceliksiz madde, nesnenin esas maddesi olan “asıl neden (substratum)”, 2) belirsiz bir maddeyi belirli hale getiren “nitelik” kategorisi, 3) durum, 4) durumlar arası bağlantı kategorisidir. Bu son iki kategori ölçü, yer, zaman, mekân, hareket gibi bir şeyin kavramına bağlı olan kategorilerdir. Stoacılar göre bir şeyi tam bilebilmek için bu dört kategorinin sorularını cevaplamak gerekmektedir.¹²⁹

İnsanda akıl süzgecinden geçirilen tüm bu bilgiler hakiki bilgiye ve bilgeliğe ulaşmak adına birer basamaktır. Nitekim insan aklına uygun düşen doğaya uygun yaşama eğilimi, mantıkla kavranan bilgi sayesinde insanın kendi doğasını anlamaya imkân sağlarken aynı zamanda insanı tanrısal olana yaklaştırmaktadır. Dolayısıyla denilebilir ki Stoa mantığı, insan aklının olanaklarından yola çıkarak erdemli olmanın, bilgelik yolunun son merhalesi olan evrensel yasaya uyumlu yaşamının ve tanrısal akla ulaşmaya giden yolculuğu kavramının taşıyıcı direğidir.

2.1.2. Stoa Fiziği

Etimolojik olarak *fizik* teriminin kökeni, “serpiliş büyüme ve gelişme süreci veya genesis”, “bir tür içsel organizasyon veya düzenleniş ilkesi, şeylerin yapısı (eşyanın tabiatı)”¹³⁰ olarak tanımlanan, Yunanca *phûsis* ya da eş tabiriyle *doğa* kavramına dayanmaktadır. Sokrates öncesi dönemde fizik anlayışı doğayı anlamının aynı

¹²⁹ Çiğdem Dürüşken, “Stoa Mantığı”, ss. 295-298.

¹³⁰ Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü-Tarihsel Bir Okuma*, çev. Hakkı Hünler), Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2004, ss. 298-299.

zamanda yaşamı anlamak olduğu kanısına dayalıyken; Platon felsefesinde fizik, oluş ve bozuluşa bağımlı olan varlık alanı olmakla birlikte, bu varlıklara dair yalnızca sanı ve inançlara vakıf olabileceğimiz bir soruşturma alanıdır. Aristoteles felsefesinde ise fizik, ilk felsefeden sonra ama matematikten önce gelen bir bilim olarak ele alınırken; fiziğin konusu devinim ve durağanlık ilkelerini kendinde barındıran *ousia*'ları¹³¹ ele alan ve ereği sadece bilmek olan teorik bir bilime karşılık gelmektedir. Stoa felsefesinde ise fizik, kavramsal anlamına atıfta bulunur bir hâlde, en kapsayıcı ifadeyle nesnesi *doğa* olan bir inceleme alanıdır.¹³²

Stoa felsefesinin doğaya uygun yaşama ereğinin başat kavramı olan doğa, Stoa felsefesinde hem dünyayı bir arada tutan şey hem de yeryüzündeki şeyleri yaratan gücü ifade etmek amacıyla kullanılmıştır. Bununla birlikte doğa, “kendiliğinden devinen, yaratıcı ilkeye uygun olarak belli zamanlarda kendisinden çıkan şeyleri gerçekleştiren ve bir arada tutan, nesnelere çıktıkları şeylere uygun kılan bir güçtür.”¹³³ Cicero'nun söylemiyle doğa, “kendi yolunda ilerleyen, yaptığı şeyi niçin ve hangi amaçla yaptığını ve neden amaç edindiğini açıklayan, hiçbir sanatın, hiçbir insan elinin, hiçbir zanaatkârın taklit ederek bile ustalığına erişemeyeceği akıllı ve düzenli bir güçtür.”¹³⁴

*Epicurus: Var olan her şeyin doğasında atomlar, boşluk ve bunların öz nitelikleri bulunur. Ama biz evrenin doğadan oluştuğunu ve onun tarafından yönetildiğini söylediğimizde, kastettiğimiz evrenin toprak veya taş parçası ya da bu tarzda bir doğayla birleşik herhangi bir şey olduğu ve gelişigüzel bir görünüme sahip olduğu değildir; aksine onun bir ağaç gibi, bir canlı gibi bir düzeni ve sanatı yansıttığını söyleriz açıkça... Diğer yandan doğanın yönettiği her şeyi yaratan, tohumlarını atan ve vücuda getiren, tabiri caizse büyüten ve besleyen evrendir; her şeyi sanki uzuvları ve kendi bölümleriymiş gibi besleyip içinde barındırır.*¹³⁵

Stoacı evren tasarımında evrenin etkin ve edilgin olmak üzere iki temel ilkesi bulunmaktadır. Bunlardan *edilgin* olan ilke, niteliği olmayan tözdür, bir başka ifadeyle *maddedir*. Maddeye etkiyen *akıl* (*logos*) veya akılsallığın kendisi olan, *etkin*

¹³¹ Ousia: Varlığı çok anlamlı olarak tanımlayan Aristoteles asıl anlamda varlığı töz (*ousia*) olarak nitelendirmektedir. Ona göre “Varlık’ın ne olduğu sorunu aslında Tözün ne olduğu sorunudur” (Aristoteles, *Metafizik*, s. 307). Tözün iki anlamı olduğuna işaret eden Aristoteles’e göre töz: “A) bir yandan en son dayanak, başka hiçbir şeyin yüklemi haline getirilemeyendir. B) Öte yandan özü bakımından ele alınan birey olarak, (maddeden) ayrılabilen şeydir, yani her varlığın şekli veya formudur” (Aristoteles, *Metafizik*, ss. 254-255).

¹³² Melike Molacı, *Stoa Fiziği*, Çizgi Yayınevi, Konya, 2020, ss. 28-29.

¹³³ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 351.

¹³⁴ M. Tullius Cicero, *Tanrıların Doğası*, s. 245.

¹³⁵ M. Tullius Cicero, *Tanrıların Doğası*, ss. 247-251.

ilke ise bu tözün içindeki neden olandır, yani başka bir ifadeyle *tanrıdır* (*pneuma*). Aynı zamanda sonsuz olan tanrı, maddenin tüm kapsamı içinde evrenin ve evrendeki her şeyin yaratıcısıdır. Bununla birlikte Stoacı evren tasarımı, evrenin akli veya ruhu olan, her şeyin yaratıcısı ve aynı zamanda maddeye ahenkli bir bütünlük katan tanrının karakteristiği her türlü aşkınlığı reddeleyen, ama evrensel düzende ontolojik bir içkinlik düzenine sahip bir varoluştur. Başka bir deyişle “nasıl ki tohum oluşun içinde yer alıyorsa, aynı şekilde tanrı da evrenin yaratıcı ilkesidir ve ıslaklığın içinde bu yaratıcılığı ile kalır, maddeyi de kendisi sayesinde bundan sonraki oluşumlar için etkin hale getirir.”¹³⁶ Evreni meydana getiren ortadan kaldırılması imkânsız olan, etkin ve edilgin olan, bu iki temel ilkeyle birlikte, edilgin ilkeyi yani maddeyi şekillendiren; *ateş, hava, su ve toprak* olmak üzere dört temel öge bulunmaktadır. Stoacılar maddeyi meydana getiren bu öğelerden ateşi sıcaklıkla, suyu ıslaklıkla/nemlilikle, havayı soğuklukla ve toprağı da kurulukla özdeşleştirmiştir. Bunların arasında en yukarıda bulunan sıcak olan ateş en yukarıdadır ve esir¹³⁷ (göğün en yüksek tabakası) olarak adlandırılmıştır. Aynı zamanda ilk sabit yıldızlar küresi burada oluşmuştur ve ardından da gezegenler küresi gelir. Daha sonra ise sırasıyla soğuk olan hava, ardından nemli olan su ve en sonda da her şeyin dayandığı, temel olarak evrenin merkezinde bulunan, kuru toprak yer almaktadır. Nitekim evrenin oluş ve bozuluşu da bu öğelerin karışımına ve dönüşümüne dayanmaktadır. Aynı zamanda bu öğelerin karışımıyla doğada var olan bitkiler, hayvanlar ve diğer tüm doğal türler meydana gelmektedir.¹³⁸ Bununla birlikte Zenon, insan ırkının da evrensel yangının ardından, tanrısal ateş sayesinde veya tanrının öngörüsüyle topraktan yaratıldığını dile getirmiştir. Buna mukabil olarak yine Zenon’un belirttiği üzere canlıların tohu-

¹³⁶ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 346.

¹³⁷ Esir ya da aither: Eski stoacıların ve günümüzde teozofların "ether" dedikleri, “boşluğu doldurduğu varsayılan akışkan töz... Antik çağ Yunan doğa bilimcileri; Empedokles’in ateş, hava, su ve topraktan ibaret bulunan dört ögesine bir beşinci ögeyi eklemek zorunluğunu duymuşlardı. Bu beşinci ögeyi havanın en yüksek tabakası anlamına gelen aither sözcüğüyle adlandırdılar. Sözcük, Hint-Avrupa dilinin yanma düşüncesini dile getiren aith kökünden oluşmuştu. Yunanca aitho sözcüğü de yanmak anlamına geliyordu, özellikle atomların, böylesine akışkan bir töz bulunmadan, boşlukta yüzemeyecekleri karışındaydılar. Nitekim yüzyıllarca sonra, Descartes gibi ünlü düşünürlerle Newton gibi büyük fizikçiler de Antik çağ Yunanlılarının bu kanısına katıldılar. Osmanlıcaya Esir (Lâ. Aether, Al. Ather, İng. Ether) terimiyle çevrilen bu varsayımsal töz, kök anlamının dile getirdiği gibi yanan bir ışığa benzetiliyordu. Nasıl deniz dalgalarını su ve ses dalgalarını hava taşıyorsa örneğin ışık dalgalarını da taşımak için, bilinemez ve tartılamaz da olsa, böylesine bir ortam gerekiyordu.” (Orhan Hançerlioğlu, *Felsefe Ansiklopedisi-Kavramlar ve Akımlar*, cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul: 1977, s. 92).

¹³⁸ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, ss. 346-348.

mu ise can ve zihin olarak beliren ateştir.¹³⁹ Cicero'ya göre bu ateşin hareketi tıpkı atardamarların ve toplardamarların sürekli attığı gibidir. Hatta bu ateş çıkarıldığında hızlı hızlı atan bir canlının kalbi gibidir de. Hayatta var olan her varlık, insan, bitki ya da bir hayvan içinde bu ateşin ısınısını yaşatır. Bu demektir ki “ısının doğasında bütün evrene yayılan yaşamsal bir güç mevcuttur.” Öyle ki evrende var olan her şeye işleyen bu ateş ilkesinin evrenin her bir parçasına nüfuz ettiğini ve her şeyin bu ateş ya da ısı sayesinde var olduğunu söylemek mümkündür. Bunun en belirgin örneklerini yeryüzünün kendi doğasında da gözlemlemek mümkündür. Söz gelimi taşların birbirine çarptığında ya da sürtündüğünde ortaya çıkan ateş, yeni kazılan toprağın ısısından havaya yayılan buhar ya da kuyulardan çekilen suyun bile sıcak olduğunu görebiliriz.¹⁴⁰

Stoacı evren tasavvurunda söz konusu olan yaratıcı ögelerin birbirinden farklı unsurlar gibi görünmelerine karşın, esasında evrendeki oluş ve bozuluşa yön veren ateşin başkalaşımından başka bir şey olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Stoa fizik öğretisinde, Seneca'nın deyişiyle “her şey her şeydedir... aynı zamanda ateşsiz hiçbir şey var olamaz.”¹⁴¹ “Çünkü Stoacılar için ateş evrenin hem etkin hem edilgin ilkesidir; ateş, hem dört unsurdan biridir, hem de asıl unsur, Unsur'dur. Evrende ateşten başka bir ilke olmadığı gibi gerçek anlamda ondan başka herhangi bir unsur da yoktur.”¹⁴² Bununla birlikte “algılama yeteneği ve ruhu olan”¹⁴³ canlı bir varlık olan doğa, aynı zamanda bilge ve mükemmel bir sanatçı olarak karakterize edilmiştir. Cicero'nun tabiriyle tanrı, “tüm sanatları öğreten sanatkar bir ateştir.”¹⁴⁴

Stoacılara göre edilgin ilkeyi, maddeyi meydana getiren ögeler bir sona veya ölüme tabidir. Ancak bu ölüm düşüncesi bir yok oluştan ziyade ögelerin birbirlerine dönüşerek bir değişmeye, başkalaşıma işaret etmektedir. Nitekim evrende var olan tüm varlıklar evrensel yangınla (tutuşma) ateşe dönüşmektedir. Stoacılara göre bu dönüşümün gerçekleştiği evren, kendisinde boşluk bulunmayan fakat kendisinin sonsuz bir boşluk içinde bulunduğu, tek ve sonlu olan bir evren anlayışını içermektedir.

¹³⁹ C. Cengiz Çevik, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları-Zenon ve Kleantes*, ss. 62-63.

¹⁴⁰ M. Tullius Cicero, *Tanrıların Doğası*, ss. 187-189.

¹⁴¹ Lucius Annaeus Seneca, *Doğa Araştırmaları*, çev. C. Cengiz Çevik, Jaguar Kitap, İstanbul, 2014, s. 124.

¹⁴² Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi- 4*, s. 298.

¹⁴³ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 349.

¹⁴⁴ M. Tullius Cicero, *Tanrıların Doğası*, s. 221.

Stoa kozmolojisinde yer alan evren tasarımı evren, “kozmetik boşluk sayesinde periyodik olarak tutuşur; evren her bir tutuşmanın ertesinde kendi mekânını işgal etmek suretiyle kendini yineler ve yeniden oluştuğu her döngüde her bir tekilin aynı tekil olmasını garanti altına”¹⁴⁵ almaktadır. Evrendeki ezeli ve ebedi tutuşma da bir aradılığı sağlayan ve dağılmayı önleyen etken olan ateş veya sıcak nefes sayesinde. Bu yıkılış ve yeniden türeyiş sürecinde evrendeki “her şey ruh olur ve tanrısallaşır.”¹⁴⁶ Bununla birlikte evrensel yangın sürecince oluşun ve bozuluşun temelinde yer alan iki tür ateşten söz etmek mümkündür. Bunlardan “biri sanatsızdır ve beslendiğini tüketir, diğeri büyümeyi desteklemekle usta ve gözeticidir, bitkilerde ve hayvanlarda bulunur, doğadır ve ruhtur, yıldızların tözü böyle bir ateşten oluşur.”¹⁴⁷ Dolayısıyla ikinci olarak sözü edilen sanatçı ateş, evrendeki her şeyin oluşumunda veya türeyişinde yer alan, sürekliliği sağlayan tanrısal etkinliktir.

Stoacı doğa tasavvuruna göre evrendeki her şey kendine özgü bir niteliğe sahip olan tekillerden oluşmaktadır. Aynı zamanda her birey ise bir bedeni ifade etmektedir. Nitekim evrende de bedenlerden başka bir şey bulunmamaktadır. Jean Brun’un ifade ettiği şekliyle, “her birey içsel bir gerilime (tonos) sahiptir, madende varlık tarzı ya da yapı (heksis), bitkide doğa (physis), hayvanda ruh (psykhe) ve insanda tin (nous). Bundan başka her birey bir bedendir (soma) ve dünya bedenlerden başka şeyi içinde barındırmaz.”¹⁴⁸ Stoa felsefesinin materyalist evren tasarımı bedenler, bireylerin veya tekillerin var olma biçimlerini ifade ederken; var olan her şeyin, ruhun, erdemin, sözün vb. her türlü şeyin beden olduğunu dile getirirken her şeye içkin olan tanrının bile bir beden olduğunu söylemektedir.

Stoa fiziğinde gerçekliğin doğrultusunu meydana getiren bedenler olduğu gibi, bedenlerin bilinmesini ve gerçekliğin olanaklı olmasını sağlayan şartlar olarak idrak edilen bedensizler de bulunmaktadır. Bedensizler şu şekilde açıklanabilir: Bunların ilki var olan ya da bir beden tarafından işgal edilmemiş olan, evrenin dışında bulunan *boşluk*; ikincisi var olan ya da beden tarafından kaplanan *mekân*; üçüncüsü devinim halindeki bedenlerin mekânını imleyen ve sürekli akış durumunda olan *zaman*; dördüncüsü ise var olanlar yani bedenler hakkında söylenen şey olan *lektondur*

¹⁴⁵ Melike Molacı, *Stoa Fiziği*, s. 113.

¹⁴⁶ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 54.

¹⁴⁷ Stobe’dan akt. Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 54

¹⁴⁸ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 55.

ve lekton aynı zamanda diyalektiğin ifade edilebilen ile ilgili olan kısmında yer almaktadır.¹⁴⁹ Var olan bedenlere karşılık var olmayan bedensizler, gerçekliğin anlaşılması bakımından zorunlu unsurlar olmaktadır. Var olan gerçekliği belirten bedenlerin evrensel süreçlerdeki değişime ve etkileşime yön vermesi sonucunda ise *evrensel duygudaşlık* meydana gelmektedir. Evrendeki her şey birbiriyle etkileşim halindedir ve aynı zamanda birbirine bağlı olan bu birliktelik evrenin düzenini oluşturmaktadır. Bu bedenler arasındaki etkileşim, tanrının kozmik düzen içerisinde emilmesi veya her şeyin evrensel töze karışması¹⁵⁰ evrendeki tüm var olanların evrensel bir duygudaşlık veya Stoacıların ifadesiyle *sempati (naturae contagio, consensus naturae, syntonia vb.)*¹⁵¹ içinde olduğuna işaret etmektedir. Dolayısıyla evrensel duygudaşlık en genel perspektiften “tanrı ile dünyanın özdeşliğini”¹⁵² gösteren en kapsayıcı ifadedir. Evrendeki tanrısal öngörüye işaret eden evrensel duygudaşlık, aynı minvalde evrenin bir parçası olan, doğaya uyumlu bir halde yaşayan bilge kişinin de yaşamındaki birliğe ve bütünlüğe yansımaktadır. Nitekim bilge kişi de tanrısal yasaya uyumlu hareket eden ve kendini tek bir şehre değil dünya vatandaşlığına/evrensel yurttaşlığa veya kozmopolit dünyaya ait hisseden kişidir. Stoa felsefesinin bilgelik anlayışına göre insan bilgeliği “varlıkları kendi aralarında birleştiren yaşam akışına boyun eğmekle ve katılmakla açılacaktır.”¹⁵³ Bu bağlamda Stoa felsefesinde evrensel düzeni, tanrıyı ve nedenler teorisini anlamlandırmada karşımıza çıkan *kader* kavramı, “nedenler dizisi, evrenin düzeni, varlığın yasası, tanrının sözü ya da zihni, öngörü, zorunluluk ilkesi”¹⁵⁴ gibi anlamları taşımaktadır. Anlaşılacağı üzere evrendeki bu döngüsel akış içerisinde, Stoacıların tabiriyle balın peteğe akması gibi tanrı da maddeye nüfuz etmektedir.¹⁵⁵ Benzer bir biçimde evrenin temel dinamiğini oluşturan, şeylerin nedeni ve şeyler arasındaki bağ olan bir tanrısal öngörü veya kader bulunmaktadır. Stoa anlayışında öngörü ve kader eş anlamlı düşünülmeyle beraber Khryssippos’un iddia ettiği üzere, evren ve tekil varlıklar arasında bir fark yaratacak biçimde de düşünülmüştür. Bu görüşe göre evren mevzu bahis olduğunda

¹⁴⁹ Melike Molacı, *Stoa Fiziği*, ss. 102-134.

¹⁵⁰ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, s. 91.

¹⁵¹ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 60.

¹⁵² Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 60.

¹⁵³ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 65.

¹⁵⁴ Melike Molacı, *On Kavramda Stoa*, s. 37.

¹⁵⁵ Cengiz Çevik, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları-Zenon ve Kleanthes*, s. 68.

yazgısal nedenler tanrısal öngörü ile açıklanırken; tekil bireyler söz konusu olduğunda nedenler kader kavramı üzerinden düşünülmektedir. Ancak nihayetinde Helenistik felsefeyle bütünleşmiş denebilecek olan ‘her şey kadere göre meydana gelir’ önermesi, evreni ve evrendeki tüm var olanları kaderci bir nedensellik anlayışıyla düşünmeyi olanaklı kılmaktadır. Bununla birlikte kader mefhumu, olacak olan olayların önceden belirlenmesi olarak değil, mümkün olan olayların yani olanaklı olayların olumsuzluğunu teşkil etmektedir. Stoacı kader anlayışı, tespih metaforu üzerinden bir örneklemeyle şu şekilde anlatılabilir: tesbihi oluşturan boncuk tanelerinin bir aradalığını sağlayan ip kadere, boncuk taneleri ise nedenlere karşılık gelmektedir. Nasıl ki tespih, tespih olabilmek için boncuk tanelerini bağlayan, bir araya getiren ipe muhtaçsa aynı doğrultuda Stoacı evren tasarımında da, evrensel düzen içerisinde şeyler arasındaki etkileşimi ve birliği sağlayan, nedenleri bir arada tutan kadere gereksinim duyulmaktadır.¹⁵⁶

2.1.3. Doğaya Uygun Yaşam Olarak Stoa Ahlakı

Stoa felsefe sistemini oluşturan üç temel parçadan biri olan ahlak, Stoacı düşüncede mantık ve fizikten sonra varılacak olan son duraktır. Nitekim Stoa felsefe bahçesinin mantık duvarlarıyla çevrili, fizik toprağında yetişen ağaçlarının meyvesi olan ahlak, doğaya uygun yaşama felsefesinin ve mutluluğun formüllerinin idrak edileceği en önemli uğraş alanıdır. Erken ve Orta Dönem Stoacı düşünürler tarafından fizik ve mantıkla temellendirilerek geliştirilen ahlak¹⁵⁷ öğretisi, Son Dönem Stoa felsefesinde kendine daha fazla alan açılmasıyla, felsefenin merkezine konulmuştur. Nitekim Son Dönem Stoacı düşünürler olan Seneca, Epiktetos ve Aurelius ile birlikte doğaya uygun yaşama ve pratik yaşam bilgeliği coğrafi olarak en geniş sınırlara ulaşarak daha görünür ve anlaşılır hale gelmiştir.

¹⁵⁶ Melike Molacı, *On Kavramda Stoa*, ss. 37-45.

¹⁵⁷ İnsanlığın var oluşundan beri insan eylemlerinin doğruluğu üzerine ortaya konan tüm varsayımları kapsayan ahlak (*morality*) en genel tabiriyle, “insanların davranışlarını ve birbirleriyle olan ilişkilerini düzenlemek amacıyla oluşturulmuş eylem kuralları, normlar silsilesi ve değerler sistemi olduğu söylenebilir.” Bu bağlamda ahlakın “toplumun yaşama pratiğini, hayata ve dünyaya bakış tarzını, değer dünyasını meydana getirir.” Dolayısıyla ahlakın, toplumun töre ve gelenekleriyle ilgili bir zemin üzerinde yükseldiğini söylemek de mümkündür. (Ahmet Cevizci, *Etik-Ahlak Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul: 2018, s. 13)

Stoa ahlakının çerçevesini belirleyen en temel kavramlar, Laertios'un aktarımla, *içgüdü, iyi ve kötü şeyler, tutkular, erdem, erek, en yüksek değer, eylemler, ödevler* gibi unsurları içermektedir.¹⁵⁸ Stoa ahlakını oluşturan bu kavramlar bize bilge kişinin tanımını verirken aynı zamanda Stoacı evrensel duygudaşlık kuramının da temellerini oluşturan etik unsurlardır.

Stoa ahlakının hareket noktası olarak belirlenen ilk kavramın “kendini ve kendine ait olanı tanıma, koruma, sevme, yakınlık duyma ve benimseme”¹⁵⁹ anlamlarında kullanılan *içgüdü* veya eş tabiriyle *oikeiosis* olduğu söylenmektedir.¹⁶⁰ Nitekim Khryssippos'un belirttiği üzere, “her canlının sahip olduğu ilk şey kendi yaratılışı ve bu yaratılışın bilincidir; çünkü doğanın canlıyı kendine yabancı kılması beklenebilir.”¹⁶¹ Dolayısıyla tüm canlılar doğaları gereği kendileri için iyi ve uygun olan şeylere yaklaşır ve kendileri için zararlı olan şeylerden de uzaklaşır. Seneca'nın ifadesiyle “doğa evlatlarını yaratır, başından atmaz; en güvenli vasi en yakında olduğu için de herkes kendine emanet edilmiştir.”¹⁶² Dünyaya yeni gelmiş hayvanların düşmanlarından korkup, kaçmaları veya bir arının kovanlarındaki petekleri titizlikle doldurmaları doğanın akıllı ve sanatkârane yaratımıyla canlılara bahşedilmiş olan içgüdü sayesinde.¹⁶³ Ayrıca içgüdü unsuru akıllı varlıklarda iyinin başlama noktasını teşkil etmektedir. Çünkü akılla idrak edilen ahlaki eylemler de doğal yönelimlere dayalı olarak gelişmektedir. Zaman içerisinde aklın olgunlaşmasıyla birlikte yükümlülüklerin farkına varan insan aynı zamanda gerçek iyiye ve erdeme doğru yönelir.¹⁶⁴

İnsanın nihai ereğini doğaya uygun yaşama olarak belirleyen Zenon, doğaya uyumlu yaşamı aynı zamanda erdeme uygun bir yaşam olarak tanımlamıştır. Doğanın düzenine uyumlu davranışlar ve yaşamla kurulan uyumdaki mantıklı eylemler ise *ödev (kathekon)* ile açıklanmaktadır. Akla ve mantığa uygunluk söz konusu olduğunda, anne-babaya değer vermek, dostlarla iyi geçinmek gibi eylemler akla uygun sayılırken; bu durumların zıttı olan anne- babayı saymamak, dostlarla iyi geçinmemek

¹⁵⁸ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, ss. 329.

¹⁵⁹ Melike Molacı, *On Kavramda Stoa*, s. 63.

¹⁶⁰ Melike Molacı, *Hierokles'ten Kalanlar*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2021, s. 15.

¹⁶¹ Khryssippos, *Erekler Üzerine*'den akt. Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretile-ri*, s. 329.

¹⁶² Seneca, *Ahlak Mektupları*, s. 477.

¹⁶³ Seneca, *Ahlak Mektupları*, ss. 478-479.

¹⁶⁴ Melike Molacı, *On Kavramda Stoa*, s. 66.

vb. gibi eylemler de aklın yapma dediği, akla aykırı durumlardır. Bunların haricinde herhangi bir nesneyi tutmak, kaldırmak vb. gibi eylemler de akla ne uygun ne de aykırı olan eylemlerdir. Ancak erdeme uygun yaşamak her zaman zorunlu olan bir ödevdir.¹⁶⁵

Aristoteles insanın nihai ereği olan mutluluğa ulaşmayı erdemli olmakla birlikte ele alırken aynı zamanda insansal iyi olan mutluluğu, ruhun erdeme uygun etkinliği veya ruhun akla uygun etkinliği olarak tanımlamıştır.¹⁶⁶ Stoa ahlakında da kendine yer edinen bu Aristoteles düşüncesiyle birlikte Stoacılar için insanın doğaya uyumlu bir yaşam akışının içinde olması, doğaya özgü akli ve bilimi insanın kendi yaşamıyla bütünleşmesi en yüce *erektir (telos)*. Stoacılar için erek, insanın tüm ödevlerini yerine getirerek yaşaması olarak tanımlanırken, erek aynı zamanda erdeme uygun yaşayıştır. En genel ifadesiyle *erdem (arete)* herhangi bir şeyin eksiksiz olması anlamına gelmektedir. Kimi Stoacılara göre çeşit çeşit erdemden söz edilebilirken; kimilerine göre ise tek erdem bilgeliktir.¹⁶⁷ Ancak genel manada erdemi “bir kişide iyiliğin bulunuşu” ve “bütünle ortak olan bir yetkinlik” olarak tanımlayan Stoa ahlakında erdem bir ve mutlak olandır. Yani erdem azlığından veya çokluğundan bahsedilemez, erdem ya vardır ya da yoktur. Dolayısıyla Stoacıların yaptığı sınıflandırmada yüreklilik, ölçülülük, adalet, sağlık ve güç, sakınımlılık, yiğitlik, bilgelik gibi erdemler çokluk/çoğunluktan ziyade erdeme dair farklı bakış açılarını yansıtmaktadır. Esasında erdem akıl ve bilinçle özdeşleştirilen ruhun uyumlu yaşayışından (hegemonikon) başka bir şey değildir.¹⁶⁸ Nitekim doğa insanları erdeme doğru yöneltir. Doğada her şeye nüfuz eden tanrısal akıl bulunduğundan, evrendeki her şeyde bir düzenlilik olduğundan insanı mutluluğa erdirecek olan da hem doğanın işleyişine hem de kendi bireysel doğasına uyumlu yaşamasıdır. Erdemin kendisinin de bir uyum ve mutluluk olduğunu söylemek mümkündür. Erdem bütün yaşam içindeki uyumluluğa dair bir eylemlilik olmakla birlikte hem doğa yasalarına hem de bireysel doğaya uyumlu olmayı sağlayan bir tutumdur.¹⁶⁹ Doğal akış içerisinde uyumlu bir

¹⁶⁵ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, ss. 330-337.

¹⁶⁶ Aristoteles, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997, s. 11.

¹⁶⁷ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 331.

¹⁶⁸ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, ss. 93-96.

¹⁶⁹ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, ss. 330-331.

yaşayış ya da erdemli bir yaşam sürdüren bilge kimse de mutludur. Nitekim bilge, iyi ve yararlı olandan hareket edendir.

Stoacılar kimi şeylerin iyi kimi şeylerin kötü olduğu ayrımını yapmaya koymuşlardır. İyi'yi en genel ifadeyle yararlı olan şey olarak tanımlayan Stoacılara göre iyi hem yararlı olanın çıktığı iyi hem erdeme uygun eylem olarak tanımlanan iyi hem de erdemden pay alma manasında ahlaklı insanı tanımlama anlamında kullanılmaktadır. Stoacılara göre iyilerin ve kötülerin bazıları ruha ilişkindir, bazıları dışarıdan gelir, bazıları ise ne ruhla ilgilidir ne de dışarıdan gelir yani kayıtsız/farksız (*adiaphora*) faktörlerdir. Kayıtsız ifadesi burada, erdemli olanın mutluluğuna ilişkin olarak, insanın hayatını etkilememe veya mutluluk bağlamında faydasız olarak anlaşılmalıdır. Ruha ilişkin olan iyiler hem erdemdir hem de erdeme uygun tutumlardır. Söz gelimi insanın iyi bir dostunun olması veya iyi bir vatanının olması gibi durumlar dışsal iyiliklerdir; insanın kendi kendine ahlaklı veya mutlu olması durumu ise ne ruhla ilişkili ne de dışsal olan, kayıtsız iyilerdir. Kusur ya da kusura dayalı olan eylemler ruha ilişkin kötülerdir. İnsanın aptal bir dostunun olması ya da kötü bir vatanının olması dışsal kötüler olarak anlaşılırken; insanın kendi kendine mutsuz ve ahlaksız olması ise ne ruhla ilişkin ne de dışsal olan yani kayıtsız kötülerdir. Bununla birlikte hem iyilerin hem kötülerin bazıları ereksel, bazıları nedensel bazıları ise hem ereksel hem nedenseldir. Bir dostun sebep olduğu faydalar nedensel iyi olarak tanımlanırken; “atılganlık, yüksek duyuş, özgürlük, hoşnutluk, sevinç, acı duymama ve erdeme uygun her eylem” ise ereksel iyi olmak durumundadır. Öte yandan bir düşmandan gelen zararlar da nedensel kötülükle ilişkiyken; “şapşallık, alçalma, kölelik, acı ve kötülüğe uygun her eylem” de ereksel kötü olarak açıklanmaktadır.¹⁷⁰

Stoa ahlakında en yüksek iyi olarak adlandırılan erdem tüm yaşamdaki uyum ve uyumlu kılan bir tutum olarak anlaşılırken erdem aynı zamanda bir şeyin eksiksiz oluşu¹⁷¹ olarak tanımlanmaktadır. Erdemli olanın iyi olanla özdeşleştirildiği Stoa ahlakında buna mukabil erdemsizlik de biricik kötülük olarak tanımlanmıştır. Bununla birlikte Stoa ahlakında yer alan *farksızlar* (*adiaphora*) kavramı ise ne iyi ne de kötü olan şeyleri ifade etmek için kullanılmıştır. İyi ve kötü şeylerin arasında bulunan farksızlar ne dürtü ne de tepki meydana getiren şeylerdir. Söz gelimi bir insanın

¹⁷⁰ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, ss. 332-333.

¹⁷¹ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 331.

saç tellerinin sayısının tek ya da çift olması gibi. Bu gibi durumların ahlak ile ilgileri bulunmamaktadır. Ama aynı zamanda bir tercihin konusu olarak kabul edilmeye değerdir veya reddedilen bir değersizliktir. Ayrıca nasıl kullanıldıklarına bağlı olarak da iyiliğe veya kötülüğe de neden olabilirler.¹⁷²

Stoa ahlakında karşımıza çıkan bir diğer kavram insan ruhunun akıllı ve bilinçli yanıyla açıklanabilen, duygulanımların bir türü olan *tutku*dur. “Ruhun doğayla çelişen akıl dışı bir devinimi ya da ölçüsüz bir yönelimi”¹⁷³ olarak tanımlanan tutku, Stoa felsefesinde, Platon ve Aristoteles felsefelerindeki ruh temasından farklı bir biçimde ele alınmıştır. Nitekim Platon’a göre ruh üç parçalı biçimde, at metaforuyla anlatılmıştır. Buna göre ruh, iki kanatlı at ile bu atların çektiği arabanın sürücüsünden oluşan üçlü bir bileşen halinde betimlenmiştir. Bu atlardan biri itaatkâr olan ruhun ölçülü ve akılla hareket eden kısmına denk gelirken, bir diğer at ise ruhun öfkeli ve arzulu kısmını temsil etmektedir. Platon’a göre tutkular da itaatkâr olmayan, sıkıntı yaratan, arabanın işleyişine engel olan at gibidir. Bu benzetmeden hareketle anlaşılacağı üzere, Platon için tutkuların oluş yeri aklın dışında kalan ruhun öfke ve arzuyla tabir edilen kısmına denk gelmektedir.¹⁷⁴ Ancak Stoa felsefesinde insana hâkim olan temel ilkenin akıl olması sebebiyle insan ruhunda akıl dışı herhangi bir nitelik bulunmamaktadır. Dolayısıyla tutkular her ne kadar akılla çelişen veya akla itaat etmeyen olgular olsalar da yine de akıldan türemektedirler. Stoa ahlakında *acı*, *korku*, *arzu* ve *haz* olmak üzere dört temel tutku yer almaktadır. Bunlardan *acı*, “kıskaçlılık, imrenme, acıma, çekişme, tasa, üzüntü” vb. gibi türleri bulunan “ruhun akıl dışı sıkışmasıdır.” Korku, “dehşet, duraklama, utanç, yılgı, kargaşa ve telaş” gibi çeşitlerden oluşan “kötü bir şey beklentisidir.” Arzu, “özlem, nefret, hırs, kızgınlık, aşk, hiddet, öfke” gibi bileşenleri bulunan “akıl dışı bir iştaktır.” Haz ise, büyülenme (hoşnutluk), haince zevk (kötülükten alınan haz), keyif (şehvet) ve zevke düşkünlük (sefahat) gibi çeşitleri bulunan, “seçilmeye değer sanılan şeylerin gerçekleşmesinden duyulan akıl dışı coşkudur.”¹⁷⁵ Ancak nihayetinde de denilebilir ki Stoa ahlakına göre tutkular, “kısaca ruhun hastalıklarıdır.”¹⁷⁶ Öyle ki nasıl bedenimizin sıhhatine önem

¹⁷² Melike Molacı, *On Kavramda Stoa*, ss. 71-72.

¹⁷³ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 96.

¹⁷⁴ Platon, *Phaidros*, çev. Hamdi Akverdi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997, ss. 51-55.

¹⁷⁵ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, ss. 338-339.

¹⁷⁶ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 99.

vermediğimizde veya çevresel faktörlerden kaynaklı olarak organizmamızda grip, nezle, soğuk algınlığı gibi rahatsızlıklar meydana geliyorsa, ruhumuza da gerekli özeni göstermediğimizde birtakım hastalıklar ve zayıflıklar ortaya çıkmaktadır. İşte tüm bu zayıflıklar da Stoacılar tarafından tutku olarak nitelendirilmektedir. Epiktetos'un ifade ettiği şekliyle:

*Bazı şeyler bize bağlıdır, bazı şeyler ise bize bağlı değildir. Bize bağlı olan şeyler var-sayım, arzu, dürtü, kaçınma ve kısaca eylemimizle belirlenen her şeydir. Bize bağlı olmayan şeyler ise bedenimiz, mal varlığımız, ünümüz, makamımız ve kısaca eylemimizle belirlenmeyen her şeydir. Dahası bize bağlı olan şeyler doğası gereği özgür, engellenmemiş ve durdurulmamış karakterdedir, bize bağlı olmayan şeyler ise köleye özgü, engellenmeye müsait olan ve bize ait olmayan şeylerdir.*¹⁷⁷

Epiktetos'un ifadesinden hareketle bilge kişinin de boş sanılara kapılmayan, tutkularından arınmış, eylemlerinde akıllı ve bilinçli tavırlar sergileyen, kendi doğasına göre uyumlu yaşayan, erdemli, özgür ve özgün bir karaktere sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bilge, kendisine bağlı olan şeyler ile kendisine bağlı olmayan dışsal şeylerin farkındadır ve tutkularını bu durumlara göre ayarlayabilen, bilinçli olan kişidir. Evreni ve evrendeki olayları olduğu gibi kabullenen bilge, kendi doğasına uygun eylemde bulunur. Öyle ki “bilge kişi, çılgın dalgaların çarpışı karşısında kıpırtısızca duran büyük bir burun gibidir, her şeye yüreklince göğüs germekten gerçek bir mutluluk duyar.”¹⁷⁸ Dahası olanlar karşısında metanetli olan bilge ölümün karşısında bile şaşkınlık yaşamaz. Nitekim ölüm hakkındaki kötü ön yargılar yanlış sanılardan ibarettir. Çünkü insansal ve dünyevi olan her şey gelip geçicidir. Nasıl ki bir bitki önce filizlenip sonra çiçek açıyor daha sonra da solup gidiyorsa insan da benzer biçimde doğar, büyür ve nihayetinde ölüme varır. Bir Stoacı için yaşam ağır gelmeye başladığında, ölümü seçmek veya kendi canına kıymak da ahlaki bir görevdir.

Marcus Aurelius'a kulak verecek olursak, “dün bir balgam damlası, yarın bir mumya ya da bir avuç kül. Öyleyse şu anı doğayla uyum içinde geçir, sonra da yaşamını dinginlik içinde bitir, tıpkı bir kez olgunlaşınca toprağa düşen, böylece onu üreten toprağı kutsayan ve onu büyüten ağaca gönül borcu duyan zeytin tanesi gibi.”¹⁷⁹ Bu bağlamda bilge de doğaya uyumlu bir yaşamın kabulüyle erişilecek olan mutlu bir yaşama sahip olan kimsedir. Nitekim evrensel yasa ya da tanrısal akıl her

¹⁷⁷ Epiktetos, *Enkheiridion*, çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021, s.1.

¹⁷⁸ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 105.

¹⁷⁹ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, s. 65.

şeyi çepçevre kuşatmıştır. Stoacı bilge bu evrensel yasanın doğada var olduğuna, devlet düzeninde var olması gerektiğine inanır. Çünkü Stoacı kendini bir Kinik gibi, kendini çevreleyen toplumsal düzenden soyutlamak yerine tüm insanların eş yurttaş olarak kabul edildiği dünya vatandaşlığı (kosmopolitizm) görüşüne sahiptir.¹⁸⁰

---

¹⁸⁰ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, ss. 107-108.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

STOA FELSEFESİNİN DOĞAYA UYGUN YAŞAMA ÖĞRETİSİNİN BİLEŞENLERİ

3.1. Logos-Evren Aklı -Tanrı

Antik Yunan felsefe literatürü içerisinde yaygın bir kullanıma sahip olan *logos* terimi geniş bir anlam yelpazesine sahip bir sözcüktü. Öyle ki logos, “söylenen (ya da hatta yazılan) herhangi bir şey, haber, söylev, fark etmek, dikkate almak, anlaşma, hesap verme, saygınlık, ün, düşünce, neden, sebep, boş laf, bahane, ölçü, uygunluk, orantı, genel ilke, yasa ya da kural, akıl yetisi”¹⁸¹ gibi pek çok farklı anlamı içinde barındıran biçimde kullanılmıştır. Ana tamamızı oluşturan Stoa felsefesine kaynaklık eden Herakleitos felsefesinde ise logos öğretisi üç farklı anlam etrafında şekillenmiştir. Başlıca söylemek, anlatmak, konuşmak anlamlarını taşıyan *lego (legein)* fiilinden türetilen *logos* terimi Herakleitos *Fragmanlar’ında* ilk olarak ‘söz, söyleme, anlatma ve söylem’ anlamalarına gelirken; ikinci olarak ‘yasa, kural, ölçü, ilke ve miktar’ anlamına gelmekte; üçüncü olarak ise ‘saygınlık ve ün’ anlamını taşımaktadır.¹⁸²

Kozmik ateşle özdeşleştirilen ve aynı zamanda maddi bir formda algılanan logos, Herakleitos’un doğa tasavvurunda evrendeki devinimin ve düzenliliğin kaynağıdır. Akıl ile özdeşleştirilen logos aynı zamanda evrendeki her şeye yön veren yasa olmak bakımından, evrendeki şeyleri meydana getiren yaratıcı güçtür. Ancak bu güç bize etik anlamda tanrısal bir öngörünün kabulünü vermez. Nitekim Herakleitos’un birlik ve çokluğu açıklayan evren ya da logos tasavvuru Zeus’un bir oyunu ya da kozmik ateşin kendisiyle bir oyunu olarak anlaşılmalıdır. Herakleitos’un ifadesiyle, “yaşam, taşları ileri geri sürerek oynayan çocuktur. Krallık çocuğundur.”¹⁸³ Dolayısıyla logos belirli kurallara ve ilkelere göre hareket ediyor olsa da tanrısal öngörü anlamında bir amaçlılık söz konusu değildir. Bir başka deyişle “ateş, oyunu bir çocuk

¹⁸¹ W.K.C. Guthrie, *Yunan Felsefesi Tarihi-1*, çev. Ergün Akça, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2011, ss. 427-430.

¹⁸² Herakleitos, *Fragmanlar* içinde Cengiz Çakmak, s. 30.

¹⁸³ Herakleitos, *Fragmanlar*, s. 135.

gibi özgürce ve hiçbir insani beklentiye yanıt vermeyecek biçimde oynar.”¹⁸⁴ Herakleitos’un logos öğretisi Stoacı evren tasavvuruna kaynaklık eder. Yaratıcı olarak nitelendirilen bu güç, Stoacı doğa tasavvurunda tanrısallıkla özdeşleştirilmiştir ve aynı zamanda kozmik duygudaşlık ve doğaya uygun yaşama öğretisi olarak tanımlanan ahlaki anlayışın temelini oluşturmaktadır.

Stoa felsefesinde eş anlamlı kullanılan *logos*, *tanrı* ve *doğa* kavramları, birbirini karşılayacak biçimde bir arada anlamlandırılmıştır. Stoa felsefesinin monist materyalist evren anlayışı içerisinde, Platoncu bir aşkınlıktan ziyade, Aristotelesçi bir içkinliğe atıfta bulunan logos veya tanrı, hem maddeye hem de tüm evrene içkin olmak bakımından, var olanların sperma biçiminde var edicisidir. Nitekim birliğe ve bütünlüğe işaret eden logos, evrendeki tek tek şeylerin büyüme güçlerini taşıdığından, varlıklar üzerinde bir sperma mahiyetindedir. Bireysel varlıklar ya da tek tek logoslar hiçbir zaman tamamen yok olmaz, onlar evrendeki yıkımın ve yeniden türeyişin adı olan kozmik yangında, evrenin yeniden türeyişinin fidelerini oluştururlar.¹⁸⁵ Evrendeki bu tek tek şeylerden her biri, yani her şey birbirini izleyerek, öncesiz ve sonsuz olan düzenli bir birlik düşüncesini oluşturmaktadır. Bu birlik içerisinde varlıkları birbirine bağlayan bir yazgı (kader) ya da tanrısallıkla öngörü hâkimdir. Yazgı ne kendisi dışsal bir zorlamaya ihtiyaç duyan ne de bir rastlantı sonucu meydana gelmiş olan bir güç olmakla birlikte nedenler düğümü (nexus causarum) olarak tanımlanabilmektedir. Bununla birlikte yazgı ya da tanrısallıkla öngörü bir yapı olarak düşünülecek olursa esasında onu, bütünü düzenlenişini yöneten logos olarak ifade etmek de mümkündür. Ezeli, ebedi ve düzenli bir devinime işaret eden yazgı, “dünyanın akli ya da tanrısallıkla öngörüyle yönetilen ve yönlendirilen dünyadaki bütün şeylerin yasasıdır ya da sayesinde geçmiş şeylerin olmuş olduğu, şimdiki şeylerin olduğu ve gelecek şeylerin olacak olduğu akıldır.”¹⁸⁶

Evrendeki birlik ve düzenliliğin kaynağı olan tanrı ise düşünsel olarak tüm insanların zihninde ortaklaşa olarak, doğal olarak yani yaratılış itibariyle mevcuttur. Öyle ki akılla özdeşleştirilen tanrı fikrinden yoksun olmak söz konusu bile olamaz-

¹⁸⁴ Herakleitos, *Fragmanlar* içinde Cengiz Çakmak, s. 135.

¹⁸⁵ Francis E. Peters, *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü-Tarihsel Bir Okuma*, s. 207.

¹⁸⁶ Plutarkhos’tan akt. Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 64.

ken tanrı inancının mevcut olmaması ise yalnızca tutkularının esiri olmak, bilgelikten uzak yani akıldan uzak olmak demektir. Cicero'nun ifadeleriyle:

Her yerde var olan ve her şeye gücü yeten bir tanrı mı? Bundan kuşku duyan birisi varsa, aynı şekilde Güneş'in var olup olmadığından da niçin kuşulanmıyor, hiç anlamıyorum; öyle ya Güneş'in varlığı Iuppiter'in¹⁸⁷ varlığından nasıl daha bariz olur? İnsanların zihnine kazınmış bir tanrı kavramı olmamış olsaydı, böylesine güçlü bir tanrı inancımız da olmayacaktı, bu inanç ne yıllar yılı böyle güçlenecekti ne de kuşaktan kuşağa asırlar boyu sürecekti, işin doğrusu diğer uydurma ve boş inançların uzun zaman içinde yok olup gittiklerini görüyoruz... Çünkü zaman hayal gücünün uydurduklarını siler, doğadan yola çıkarak varılan yargılarıysa güçlendirir.¹⁸⁸

Stoa felsefesinde her şey tanrısallığa vurgu yapılarak açıklanmaktadır. Nitekim tanrı hem şeylerin varlığa geliş sebebi hem de düzenleyici ilkesidir. Doğalcı bir teolojik düşünce ekseninde ilerleyen Stoa felsefesinde, gerçeğin farklı biçimleriyle açıklanabilen tanrıyı nitelendirmek için ise pek çok terim mevcuttur. Zenon ve ardılları tanrının her şeyde bulunduğunu ve evrendeki yönetici akıl olduğu düşüncesini paylaşırken; tanrının bazen zihin, bazen ruh, bazen doğa, bazen de durum olduğunu söylemişlerdir.¹⁸⁹ Zenon gibi tanrının evrenin ruhu olduğu düşüncesini paylaşan Kleanthes ayrıca her şeyi çevreleyip kuşatan esir'in (aither) en yüce tanrı olduğunu düşünmektedir.¹⁹⁰ Kleanthes'in aşırı maddeciliğine karşın Khrysippos daha ılımlı ve kapsayıcı bir düşünceyle şöyle demektedir:

Her tarafa yayılan evren ruhu tanrıdır; bu ruhun zihinde ve akılda bulunan yönetici ilkesi tanrıdır; evrenin ortak ve her şeyi bağrına basan doğası tanrıdır; önceden belirlenmiş yazgı ve gelecekte olacakları yöneten kaçınılmazlık tanrıdır; sonra demin esir dediğim o ateş tanrıdır; ayrıca su, toprak, hava gibi doğadan yayılan ve doğada kalan şeyler tanrıdır; Güneş, Ay, yıldızlar ve her şeyi kucaklayan evrensel birlik tanrıdır; hatı ölümsüzlüğe ermiş insanlar da tanrıdır.¹⁹¹

Evrenin oluşu ve bozuluşu üzerine Zenon ve Khrysippos ile benzer düşüncelere sahip olan Poseidonios da evrenin kendiliğinden devinen bir yaratıcı ilkeye dayalı bir güce sahip olduğunu düşünmekle birlikte aynı zamanda doğa ya da evren hem yararı hem de zararı birlikte amaçlayan bir kadersel güçtür. Nitekim evrende var olan her şey kaderin elindedir, yani tanrısız öngörüye (inayet) dayalıdır. Öyle ki evrende böyle bir tanrısız öngörü varsa her türlü bilicilik veya kehanetin varlığı da mümkün olacaktır.¹⁹² Ancak kendinden önceki Stoacı filozofların evrene dair düşüncelerine

¹⁸⁷ Iuppiter: Tanrı Zeus'un latince formu.

¹⁸⁸ Cicero, *Tanrıların Doğası*, s. 167.

¹⁸⁹ Cengiz Çevik, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları-Zenon ve Kleanthes*, s. 69.

¹⁹⁰ Cengiz Çevik, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları-Zenon ve Kleanthes*, ss. 125-126.

¹⁹¹ Cicero, *Tanrıların Doğası*, s. 77.

¹⁹² Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 351.

kuşkuyla yaklaşan Panaitios, evreni tutuşturacak olan kozmik yangın kuramını savunmamaktadır. Panaitios'a göre evren ölümsüz ve sonsuzdur. Aynı zamanda tanrı hakkında konuşmayı bir gevezelik olarak nitelendiren Panaitios için kedinden önceki Stoacıların yaptığı gibi yıldız falcılığı, rüya yorumculuğu vb. kehanete dayalı hükümlere de kuşkulu yaklaşılmalıdır.¹⁹³

Herakleitos felsefesine dayalı motiflerle şekillenen Stoacı logos öğretisi, doğayı daha doğrusu bütünü kasteden evrensel doğayı anlamlandıracak biçimde, evrensel ilkeyi, evrendeki akli ve düzenliliği tanımlarken aynı zamanda doğada var olan her şeyin uyumlu oluşundan ötürü, evrenin bütün olarak iyiliğine ve mükemmelliğine atıfta bulunmaktadır. Özellikle Son Dönem Stoacı filozofların daha fazla üzerinde durduğu doğru, yanlış, iyilik ve kötülük kavramları, evrensel uyum temeline, insanla doğa arasındaki bağıntı da incelenmiştir. Seneca'nın ifadesiyle "insanın bedenine tanrısal tohumlar serpilmiştir."¹⁹⁴ Bir başka deyişle tanrı bir soluk/nefes olarak doğada bulunduğu gibi tüm var olanlarda mevcuttur. Dolayısıyla insanda da tanrısal bir güç olarak ruh bulunmaktadır. İnsan, içine yerleşmiş olan bu kutsal ruh sayesinde iyiliklerin, kötülüklerin, doğru ve yanlış tutumların ayırımına vararak, erdemli ve bilge olmanın yolunu tutacaktır.¹⁹⁵ Evrendeki ve insan ruhundaki düzenliliğin yasası olan tanrıdır. O halde insanların başına gelen felaketlerin sebebini de tanrıya ya da tanrısal öngörüye dayandırmak mümkün müdür? Seneca için iyi olan bir insanın başına kötülük gelmez. Kötülük ya da felaket sanılan şeylerin tümü aslında kaderin insanı sınamak için, dayanıklı hale getirmek ve onu erdemli bilgelige ulaştırmak için insanın yoluna çıkardığı zorluklardır. Çünkü tanrı, "iyi insanlara karşı babaların ruhuna sahiptir, onları mertçe sever ve gerçek güçlerini toplamaları için sıkıntılarla, ıstıraplarla, kayıplarla boğuşsunlar"¹⁹⁶ diyerek onların karşısına zorluklar çıkarmaktadır.

Epiktetos'un düşüncelerine baktığımızda da tanrı dünya üzerinde var olan her şeyin dirlik ve düzeninin sahibidir. Doğada var olan her şey, bitkiler, insanlar, hayvanlar, güneşin ve ayın hareketleri vb. tanrısal yasa sayesinde var olmuşlardır ve

¹⁹³ Melike Molacı, *Panaitios Fragmanlar*, ss. 33-34

¹⁹⁴ Lucius Annaeus Seneca, *Ahlak Mektupları*, s. 263.

¹⁹⁵ Lucius Annaeus Seneca, *Ahlak Mektupları*, ss. 144-145.

¹⁹⁶ Lucius Annaeus Seneca, *Tanrısal Öngörü/De Providentia*, çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2019, ss. 39-41.

varlıklarını sürdürmeye devam etmektedirler. Doğada var olan her şey tanrısallıkla uyum içerisinde devinimine devam ettiği gibi insan ruhu da tanrının bir parçası olması sebebiyle tanrısallıkla uyum içerisinde devinmektedir.¹⁹⁷ Öyle ki tanrı her canlıyı ayrı ayrı niteliklerle ve fitri özelliklerle donatmıştır. İnsanları da diğer canlılardan farklı olarak, akıllı ve şuurlu bir varlık olarak yaratmıştır. İnsana düşen görev ise sadece tapınaklarda dua etmek yerine, tanrının tasarruflarını fark ederek yaşamının her anında tanrının şanını yüceltmektir.¹⁹⁸

Son dönem Stoa felsefesinin önemli düşünürlerinden biri olan Marcus Aurelius da evrendeki düzenliliği ve tanrısallıkla uyumu Seneca ve Epiktetos'un düşüncelerine benzer biçimde dile getirmiştir. Aurelius'a göre bütünü oluşturan evren ve evrendeki tek tek bireysel şeyler birbirinden ayrı gibi görünseler de evrene hâkim olan tanrısallık sayesinde birbirlerine kaynaşmış ve birbirleriyle uyum içerisinde devinmektedirler.¹⁹⁹ Aurelius'un ifadeleriyle, "her şey birbirleriyle ilişkili olarak düzenlenmiş olup birlikte evrenin düzenini oluştururlar. Var olan bütün şeylerden oluşan bir tek dünya vardır, onları kuşatan Tanrı tektir, öz tektir, yasa tektir, tüm düşünen varlıklarda ortak olan us tektir; gerçek de tektir."²⁰⁰ O halde herkesi ve her şeyi kapsayan tek bir uyumun olduğunu söyleyebiliriz. Bununla birlikte "evrenin bütün bu varlıkların toplamının uyumlu bir biçimde bir araya gelmelerinden oluşması gibi yazgı da tek tek bütün nedenlerin toplamından oluşmuştur."²⁰¹ Dolayısıyla herkesin başına gelen şeylerin sebebi de iyiliklerin ve kötülüklerin kaynağı da tanrısallıkla öngörünün, yazgının eseridir. Bu yüzden insan da hem kendi doğasına uygun yaşamalı hem de dış dünyanın getirdiklerini olduğu gibi kabul etmelidir. Dış dünyanın gereklilikleri karşısında elinden geleni yapmalı, olumsuzluklardan, akla uygun olmayan şeylerden kaçınmalıdır. Bunlar haricinde elinden gelmeyen şeyler için, mesela ölüm gibi, tanrısallıkla öngörüye, yazgıya boyun eğmelidir ve korkuya kapılmamalıdır. Nitekim insan, tüm Stoa felsefesinde baştan ayağa hâkim olan, doğaya uygun yaşam öğretisiyle gelen pratik yaşam bilgeliği sayesinde mutluluğa ulaşacaktır.

¹⁹⁷ Epiktetos, *Söylevler*, çev. Yahya Kurtkaya, Şule Yayınları, İstanbul, 2019, ss. 74-75.

¹⁹⁸ Epiktetos, *Söylevler*, ss. 80-81.

¹⁹⁹ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, ss. 60-61.

²⁰⁰ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, s. 91.

²⁰¹ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, s. 69.

3.2. Mutluluğa Giden Yol: Erdem

Felsefe tarihinde erdem kavramının belirgin olarak ortaya çıkması Sokrates felsefesinde görülmüştür. Nitekim Presokratik filozofların genel ilgileri materyalist bir çizgide, maddi bir tözün olanaklılığına dair araştırmalar çerçevesinde gelişmiştir. Bununla birlikte Herakleitos'un doğaya uyumlu yaşamayı öngören, en yüce iyilik olarak addedilebilecek olan bilgeliği, erdem izlerini taşıyor olsa da kendinden sonraki tüm felsefe dünyasına ışık tutacak olan Sokrates'in erdemi, bilgiyle özdeşleştirilen erdem anlayışı, erdem kavramına dair hakiki felsefi bir zemin olmuştur. Ayrıca Sokrates'in insana özgü yetkinlik olarak tanımladığı erdem nihai ereği ise Stoa felsefesini de derinden etkileyecek olan, insansal varoluş için iyi olan olarak tanımlanan eudaimonia yani mutluluktur.

Felsefe literatüründe arete olarak da ifade edilen erdem kavramı, en genel anlamda insanın karakterine en uygun olan şey veya insanın en iyi yapabildiği şey olarak anlam kazanmıştır. Bu bağlamda erdem insanın iyi olmasını sağlayan bir değer anlamını taşımaktadır.²⁰² Sokrates felsefesiyle ahlaki bir anlam kazanan erdem, Platon felsefesinde mutluluğu sağlayabilecek en yüksek iyi olarak anlamlandırılan erdem, ölçülülük, cesaret, bilgelik ve adalet gibi çeşitli erdem sınıflandırmaları yapılarak incelenmiştir. Platon'a göre erdem ruhun düzeni olmakla birlikte insanın doğasına uygun durumda olmasıyla açıklanmıştır. Aristoteles felsefesinde ise erdem insanın özgür ve bilinçli/akıllı doğasına göre uygun eylemde bulunması, yani insanın amacına ve kendi doğasına uygun biçimde hareket etmesi olarak anlamlandırılmıştır. İnsanın yaşamındaki teorik ve pratik yönüne dair ikili bir ayrım yapan Aristoteles, erdemi ahlaki erdemler ve bilgelik erdemleri olmak üzere iki parçalı biçimde ele almıştır.

Sokrates'ten beri süregelen entelektüalist erdem yaklaşımı Stoa felsefesinde de devam ettirilerek erdem özünü doğayla uyumlu yaşama olarak görülmüştür. Burada bahsi geçen doğa kavramı, hem insanın kendi doğasına hem de kendini çevreleyen dış dünyası olan doğaya işaret etmektedir. Nitekim insanın, doğanın bir parçası olması sebebiyle insanın yaşamı da ancak doğa yasalarına uyumlu olduğunda ve doğanın amaçlarına yöneldiğinde iyi olacaktır. Buna mukabil insanın yaşantısında en yük-

²⁰² Çiğdem Dürüşken, *Antikçağ Felsefesi, Homeros'tan Augustinus'a Bir Düşünce Serüveni*, s. 273.

sek iyi olarak addedilebilecek yegâne şey ise erdemdir. Nihayetinde mutluluğa ulaşmanın tek yolu da erdemli bir yaşamdır.

Sokrates felsefesinde olduğu gibi erdemi bilgiyle özdeşleştiren Stoacılar için erdemlilik aslında akla uygun eylemde ve bilgili olarak hareket etmede anlaşılmaktadır. Dolayısıyla erdemsizlik ve kötülükler de bilgisizlikten kaynaklanmaktadır. Nitekim “Stoacı ilkelere göre erdem, teori ile uygulamanın, bilgi ile pratiğin el ele vermesi sonucu ortaya çıkar ve entelektüel bilgiye dayanan eylem olarak tanımlanır.”²⁰³

Erdemi bir şeyin eksiksiz, tam oluşu olarak nitelendiren Stoacılar için erdem, zihinsel ve bilimsel erdemler olarak iki sınıfa ayrılabilir. Söz gelimi erdem, akılsızların dahi sahip olabileceği, sağlık gibi zihinsel olmayan bir kusursuzluk da olabilir ya da sağduyu gibi sadece akla dayalı olan zihinsel bir kusursuzluk da olabilir. Bu ayrımın haricinde bazı Stoacılar erdemleri mantıksal, fiziksel ve ahlaki olmak üzere üçe ayırmışlar; Stoacı filozof Panaitios erdemleri kuramsal ve kılımsal olmak üzere ikiye ayırmış; Poseidonios erdemleri dört grupta ele almıştır. Bir başka Stoacı düşünür Ariston ise birden fazla erdem olmadığını, erdem sınıflandırmalarının, erdem konusunu oluşturan farklı şeylerden başka bir şey olmadığını söylemiştir.²⁰⁴ Her ne kadar Zenon’un da farklı farklı erdemlerden söz ettiği görülse de, O da Ariston’a benzer biçimde erdem tek oluşuna vurgu yapmıştır.

*Platon gibi Zenon da sağduyu, yiğitlik, ölçülülük, adalet gibi kendine has farklı birçok erdem olduğunu kabul eder ve onların birbirinden ayrı ve farklı olmasına rağmen birbirinden ayrılmayacağını düşünür. Aksine her birini tanımlarken şunları söyler: Yiğitlik katlanmanın gerektiği durumlarda sağduyudur, ölçülülük tercih yapılması gereken durumlarda sağduyudur, sağduyu sergilenmesi gerektiğinde kendi özel anlamıyla sağduyudur ve adalet hak dağıtımını yaparken sağduyudur. Bunun anlamı şudur: Erdem gerçekten tektir, ancak nesnelereyle ilişkileriyle birlikte farklılık gösterir.*²⁰⁵

Erdemi akla indirgeyen Stoacılar, erdem sınıflandırmaları haricinde, erdem konusunda erdemlilik ve erdemsizlik olmak üzere iki farklı durumdan söz etmektedirler. Erdemli olmak yalnızca bilinçli tavırları içerirken erdemsizlik bunun aksine yanlış yargılara dayalı, kusurlu tutumlardır. Ancak bu iki durumun haricinde orta bir durum veya üçüncü bir hal söz konusu değildir. Nitekim bir insan ya erdemlidir yani

²⁰³ Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi- 4*, s. 400.

²⁰⁴ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, ss. 331-355.

²⁰⁵ Plutarkhos’tan akt. Cengiz Çevik, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları-Zenon ve Kleanthes*, s. 79.

bilgedir ya da erdemsizdir. Stoacılar göre bir odun parçası nasıl ki ya düz ya da eğri olmak durumunda ise insan da aynı biçimde ya erdemlidir ya da erdemsizdir. Çünkü erdem sağlam kavrayışlara dayandığı ve kendisi için seçilen olduğu için yitirilmez. Erdem aynı zamanda yüce ruhluluğu da içinde barındırması bakımından mutluluk için de yeterli olan tek şeydir. Ancak bu hususta Panaitios ve Poseidonios aksi bir düşünceyle, erdem için yeterli olmadığını söylemişlerdir. Çünkü mutluluk için aynı zamanda sağlık, maddi olanaklar ve bedensel güç de gereklidir.²⁰⁶ Son dönem Stoacı düşünürler Epiktetos ve Aurelius'u da etkileyecek olan bu bakış açısına göre insanın ahlaki eylemlerine kaynaklık edecek olan yalnızca evrensel doğa yasaları değil, aynı zamanda insanın sahip olduğu bireysel doğası ve bu doğanın her insanda farklı farklı oluşu yani bireye özgü oluşu da belirleyici roldedir. Söz gelimi bir insanın zengin bir ailede dünyaya gelmesi, sağlıklı veya sakat doğması gibi durumlar insan iradesi dışında doğanın yarattığı olaylar iken; insanın içinde bulunduğu çevreye ve şartlara bağlı olarak, sosyal statü, askeri görevler, adaletli olma, ölçülülük gibi tutumları da insanın özgür iradesine dayalı olarak tercih ettiği durumlardır. Dolayısıyla insanın erdemli olmasının ölçütü, insanın özgür iradesiyle hem evrensel doğaya hem de kendi doğasına uygun şeyleri ve erdemle çatışmayan şeyleri tercih etmesidir. Epiktetos'un sözleriyle:

Demek ki bize düşen, bütün bir varlığın nizamını ve insan nizamını fark edip onu içselleştirmektir. Bunun yapmak yerine bu düzen ve nizamı kendi arzularımıza göre dönüştürmek, yersiz bir çabaya girişmektir. Zira bu dönüştürme kudretine sahip değiliz. Tanrıların bize verdiği akli da tabiatdaki düzen ve intizamla mutabık şekilde kullanmakla mükellefiz. İnsanlıktan kaçıp uzaklaşabilir miyiz? Bu nasıl mümkün olabilir? Kaçamadığımızı göre onlarla birlikte olmak zorundayız. Peki, bu durumda onları değiştirip dönüştürmekle mi mükellefiz? Böyle bir kudretimiz var mıdır? Demek ki tıpkı tabiatla olduğu gibi insanlıkla da bir düzen ve uyum içerisinde olmamız gerekiyor.²⁰⁷

3.3. Birey-Toplum Diyalektiği ya da Stoa Kozmopolitanizmi

Stoa fizik öğretisinde göğü, yeri, tüm canlıları ve hatta tanrıları içinde barındıran dünya ya da bu dünya düzeni olan kozmos, içinde boşluk barındırmayan fakat kendisi büyük bir boşluğun içinde yer alan varlık alanıdır. Bu dünya aynı zamanda akıllı ve canlı bir yaşayan olmakla birlikte tanrıyla özdeşdir. Tanrının dünyaya içkinliği aynı zamanda insanın, tanrının ve bilginin arasındaki ussal bir uyumun varlığına

²⁰⁶ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, ss. 343-344.

²⁰⁷ Epiktetos, *Söylevler*, s. 69.

işaret eder.²⁰⁸ Bununla birlikte kozmosta var olan her şey birbirinden farklı olarak özgün niteliklere sahiptir. Ancak tekil bireylerin ya da tek tek her şeyin kendine ait doğası, bütünü tarif eden kozmos ya da evrensel doğanın içerisinde bir birliğe ve bütünlüğe sahiptir. Tanrının dünyaya içkinliği evrensel bir duygudaşlık anlayışına işaret ederken dünyanın bir parçası olan insanın da tanrısal öngörü karşısında evrenle birliğini ve bütünlüğünü yansıtır. Buradan hareketle Stoa ahlakı da bilge kişinin tarifi yaparken hem kendi doğasıyla hem de kendisini çevreleyen evrenle duygudaşlık ve uyum içinde olan bir yaşantıya sahip olacağını dile getirir. Dolayısıyla bilge kişi kendini yalnızca yaşadığı kentin bir vatandaşı değil, kendini evrene ve insanlık adı verilen topluluğa ait hisseden bir dünya vatandaşı olarak tanımlayacaktır.²⁰⁹ Seneca'nın ifade ettiği şekliyle:

İki devlet olduğunu aklımızda tutalım: biri büyüktür ve gerçekten umuma ait olup tanrıları ve insanları kapsar, şu ya da bu köşede görmediğimiz, aksine, sınırlarını Güneş'le ölçtüğümüz devletimizdir. Diğeri ise doğum gerçekliğimizin bizi bağlı kıldığı devlettir. Bu Atinalıları, Kartacalıları ya da tüm insanları değil, sadece bir kesimi içeren başka bir kentin devleti olacaktır.²¹⁰

Stoa felsefesinde karşımıza çıkan dünya vatandaşlığı ya da kozmopolitanizm anlayışı esasında yeni bir fikir değildir. Nitekim köklerinin Kinizme dayandığını söylemek mümkündür. Öyle ki Laertios, felsefe tarihi kaynaklarında karşımıza çıkan kozmopolitan kavramını ilk kullanan kişinin Kinik Diogenes olduğunu söyler. Diogenes'e nereli olduğu sorulduğunda 'dünya yurttaşım' diyerek karşılık vermiş.²¹¹ Dünyaya geldiği şehir olan Sinop'tan sürgün edildikten sonra Atina'ya göç etmiş ancak kendini ne doğduğu şehre ne de yaşadığı şehre ait hissetmiştir. Herhangi bir toplumun üyesi olmayı reddeden Diogenes'in mantık yürütmesine göre, "her şey tanrılardandır; bilgiler tanrının dostudur; dostların malı ortaktır; o halde her şey bilgelerindir."²¹² Bir başka Kinik düşünür Hipparkhia (Krates'in karısı) ise dünya yurttaşlığına dair düşüncelerini, "benim yurdumun tek bir kulesi, tek bir damı yok; dünyanın her yerinde kentler ve evler beni içinde barındırmaya hazır" sözleriyle dile getirmiştir. Bununla birlikte bu evrensellik idealleri Kinikleri, toplumsal kimlikleri

²⁰⁸ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, ss. 52-53.

²⁰⁹ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, ss. 60-61.

²¹⁰ Seneca, *Bilgenin Sarsılmazlığı Üzerine-İnziva Üzerine*, çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, s. 37.

²¹¹ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 277.

²¹² Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, s. 267.

ve rolleri de reddeden bir tavır sergilemeye kadar götürmüştür. Toplumsal yükümlülükleri âdeta reddederek, tamamen doğaya uygun yaşamı amaçlayan bireysel bilgelik idealleri doğrultusunda, zenginlik, ün, soyluluk, para, zevk, eğlence gibi dünyevi hazları terk etmişlerdir. Hatta evrensellik idealleri öyle aşırıya varmıştır ki aile kurumunu reddederek kadınların ve çocukların ortak olması gerektiğini savunmuşlardır. Dahası doğa yasalarına verdikleri önemi toplumsal yasalara vermeyerek, sahte para basma, kamusal alanda mastürbasyon ve cinsel ilişki²¹³ gibi eylemlerle bireysel özgürlüğün aşırıya varan savunuculuğuyla olumsuz bir üne sahip olmuşlardır.

Evrensele seslenme düşüncesi, dünya yurttaşlığına dair ilk belirgin örnekler ve söylemler Kinik düşüncede karşımıza çıkmıştır. Aynı zamanda Kinik düşünce mirası Son Dönem Stoa felsefesinde daha yüksek sesle ve vurguyla ifade edilecek olan dünya yurttaşlığı anlayışına da ilham kaynağı olmuştur. Ancak yine de Kinik düşüncenin kendini soyutlayan bireyci anlayışı Stoa felsefesinde direkt kabul görmemiş, bireysel özgürlükler Stoa felsefesi içerisinde yumuşatılarak, dünya yurttaşlığı anlayışı daha toplumsal ve siyasal bir kullanıma dönüşmüştür.

Stoa felsefesinde vurgulanan her şeyin birbiriyle bir bütün ve bağlantılı olduğu anlayışı, bilge kişinin yaşantısında da söz konusudur. Nasıl ki evrendeki tüm şeyler birbirine bağlı ise ve evrensel yasadaki bahsedilebiliyorsa bu durum aynı zamanda hem insan yaşamında hem de kent (devlet) içinde geçerlidir. Öyleyse “bütün insanlar, Zeus’un devletinin eş yurttaşıdır, tıpkı bir çoban tarafından yönetilen sürü gibi, ortak bir yasadaki birleşmiş olarak yaşamaları gerekir.”²¹⁴ Aurelius’un ifadesiyle evrenin zihni toplumsaldır. Dolayısıyla her varlığı uyum içinde yaratan bu evrensel akıl, her bir varlığı kendine özgü nitelikler ve yeteneklerle donattığına göre hem doğayla hem de birbirleriyle nasıl uyumlu ve nasıl faydalı olabileceklerinin bilgisini de vermiş bulunmaktadır.²¹⁵ Bu uyum sebebiyle iyinin, faydalı olanın bilgisiyle hareket eden bilge insan da doğasına uygun yaşayarak hem dostlarının hem de devletinin iyiliği için eylemde bulunur. Aurelius’un düşüncelerinin izinde olan Cicero ise iyiliğin peşindeki bilge yurttaşın niteliklerini şöyle ifade etmiştir:

²¹³ Diogenes Laertios, *Ünlü Filozofların Yaşamları ve Öğretileri*, ss. 280-281.

²¹⁴ Jean Brun, *Stoa Felsefesi*, s. 108.

²¹⁵ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, s. 76.

İyi bir insan dostunun iyiliği için devletine, yemin hakkına ve sadakatine aykırı bir harekette bulunmaz, dostunun tarafını tutan bir hâkim olmaz, karar alırken dost kimliğini çıkarıp, hâkim kimliğini giyer. Dostunun gerçek yararını düşünüyorsa, yani ona yasalar çerçevesinde yasal konuşma zemini hazırlıyorsa, işte o zaman onunla olan dostluğuna büyük katkı sağlamış olur.²¹⁶

---

²¹⁶ Cicero, *Yükümlülükler Üzerine*, s.128.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

SON DÖNEM STOA FELSEFESİNDE DOĞA VE İNSAN TASAVVURU

Stoa felsefesi, Herakleitosçu logos öğretisinden başlayarak, Sokrates'in erdemli insanının Kinik düşünce mirasından uyarlanan dünya yurttaşlığı anlayışıyla birlikte bütünlüklü ve ahenkli yaşam örüntüsünü veren bir bilgelik yolu olarak karşımıza çıkmıştır. Antik Yunan dünyasında atılan düşünce tohumları, yaklaşık beş asır boyunca farklı dönemlerden geçerek ve farklı kültürlerden etkilenerek eklektik bir biçimde varlığını sürdürmüştür. Mantık, fizik ve ahlaktan müteşekkil bir felsefe oluşturan Stoa felsefesi başlangıç evrelerinde, Yunan felsefe geleneğine uygun bir biçimde daha çok teorik boyutta ilerlerken, Roma kültürüne ayak basılmasıyla artık Roma'nın pratik faydacı tutumuna uyumlu hale gelmiştir. Doğadan insana varan ve ikisinin bir aradlığında hayat bulan Stoa felsefesi, varlıklı bir senatör olan Seneca'yı, zayıf ve çelimsiz köle Epiktetos'u ve onu izleyen İmparator Marcus Aurelius'u aynı insanlık değerleriyle buluşturan evrensel bir düşünce dünyası yaratmıştır. Son dönemde ahlakın merkeze alındığı Stoa felsefesi, adları zikredilen bu üç büyük Romalı düşünürle birlikte, günümüze değin kıvılcımlarını saçacak olan, aklın kılavuzluğunda doğa insan diyalektiğine dayalı, duygulardan arınmış, sosyal, siyasal ve dinsel boyutta düzenleyici bir alan yaratan pratik yaşam bilgeliğinin doruk noktasına ulaşmıştır. Bununla birlikte son dönem Stoacı düşünürlerin kaleme aldıkları eserlerin de günümüze ulaşmış olması Stoa felsefesinin anlaşılmasına ve yaşatılmasına olanak sağlamıştır.

4.1. Seneca

Seneca, eğitimli ve seçkin bir aileye sahip olarak, belki de yaşadığı dönemin şanslı insanlarından sayılabilecek bir ortamda, Roma'da dünyaya gelmişti. Öyle ki bu soyluluk onun hem istediği eğitimi alabilmesine hem de imparatorluk içerisinde yüksek makamlarda görev alabilmesine olanak sağlamıştı. Ancak Seneca hayatı boyunca tutunduğu Stoa ahlak öğretisine dayalı yaşantısıyla önce babası tarafından Roma'dan uzaklaştırılmış; sonra da devlet işlerindeki başarısından ötürü iktidar hırsıyla yanıp tutuşan kıskanç saraylıların öfkesini çekmiş ve sürgüne yollanmıştı. Fakat bu sürgün hayatı Seneca için bir cezadan çok ödül getirmişti. Çünkü kendini teselli

mahiyetinde kaleme aldığı *Polybius'a Teselli (Ad Polybium De Consolatione)* ve *Annem Helvia'ya Teselli (Ad Helviam Matrem De Consolatione)*²¹⁷ gibi yapıtlarıyla Stoa ahlakına ilk katkılarını sunmuştur. Sürgünün ardından yepyeni bir döneme başlayan Seneca, artık İmparator Nero'nun hocalığını ve danışmanlığını üstlenerek saraydaki en üst yetkilere kavuşmuştur. Fakat bu yetkinlik bir süre sonra kendisine ağır gelmeye başlayınca, Stoa ahlakının getirdiği kararlılıkla, edindiği maddi zenginlikleri imparatora bırakarak kendini felsefeye adanmıştır.²¹⁸ Stoa ahlakını dînî bir öğreti gibi benimseyen Seneca²¹⁹ için felsefe (Stoa felsefesi), Stoacı metanetiyle ölüme yürüdüğü ana dek tüm ömrü boyunca bir teselli olmuştur.

Seneca'nın hayatı boyunca tutunduğu dayanak olan felsefe, onun nazarında, yalnızca salt bir bilgi olması bakımından değerli değildir. Felsefe esasında ona göre “sözlere değil, eyleme önem verir.”²²⁰ Bu yüzden insanların boş vakitlerini doldurdukları, can sıkıntılarını gidersinler diye oyalandıkları bir etkinlik olmaktan ziyade felsefe, günlük hayatta dahi fayda sağlayacak olan bir bilgidir. Söz gelimi geometri bilgisi bir bina inşa etmeye yarayacaksa eğer değerlidir; fayda sağlamayacak bir bilgiyse değerli değildir. Seneca'nın deyişiyle ruhu bir kalıba döken felsefe aynı zamanda “yaşamı düzenler, eylemleri doğru yola koyar; yapılacak yapılmayacak işleri gösterir; dümenin başına oturup tehlikeli dalgalar arasında çırpan gemiyi yönetir, ona yön verir. O olmadan hiç kimse korkusuz, güven içinde yaşayamaz.”²²¹

Seneca'ya göre felsefe aynı zamanda insanı, “Tanrı'ya eş olma amacına çağırır.”²²² Bu demektir ki insanda doğayı ve tanrıyı anlamaya olanak sağlayan tanrısal bir ruh ve bir kudret vardır. Erken Dönem Stoacılarının panteist ve monist evren tasarımı anlayışını kabul etmekle birlikte Seneca'nın düşüncesinde, Tanrı fikrinde aynı

²¹⁷ Seneca, *Doğa Araştırmaları* içinde Cengiz Çevik, s. 10.

²¹⁸ Yaşamdan edindiği tecrübeler sonucunda Seneca, Stoa düşüncesinin temel öğretilerini içeren, Stoa ahlakıyla örülü, Tanrısal Öngörü (De Providentia), Bilgenin Sarsılmazlığı (De Constantia Sapientis), Öfke Üzerine (De Ira), Mutlu Yaşam Üzerine (De Vita Beata). Aklın Huzuru Üzerine / İç Huzuru Üzerine (De Tranquillitate Animi), başlıklı, Dialoghi adıyla da anılan eserler kaleme almıştır. Dialoghi dışındaki diğer felsefi eserleri arasında Merhamet Üzerine (De Clementia), Fayda Üzerine (De Beneficiis) ve Doğa Araştırmaları (Naturales Quaestiones'tir) bulunurken; bunların yanı sıra, ahlaki öğütlerle dolu 124 mektuptan oluşan Ahlaki Mektuplar (Epistulae Morales) da Stoa düşüncesindeki ahlak öğretisini yansıtan önemli bir eserdir. (Seneca, *Doğa Araştırmaları* içinde Cengiz Çevik, s. 10)

²¹⁹ Çiğdem Dürüşken, *Antikçağ Felsefesi, Homoros'tan Augustinus'a Bir Düşünce Serüveni*, s. 317.

²²⁰ Seneca, *Ahlak Mektupları*, s. 76.

²²¹ Seneca, *Ahlak Mektupları*, s. 76.

²²² Seneca, *Ahlak Mektupları*, s. 22.

zamanda metafiziksel bir aşkınlık eğilimi de bulunmaktadır. Tanrıyı evrenin zihni, evrenin ve yarattığı her şeyin hem içinde hem dışında var olan bir güç ve tümüyle akıl²²³ olarak tanımlayan Seneca, *Doğa Araştırmaları* adlı eserinde detaylıca anlattığı üzere, insanın da bu tanrısal akli ve tanrısal yasayı anlamak için var olduğunu dile getirmiştir. Dolayısıyla insan, içine yerleşmiş olan Tanrısal ruhu/aklı idrak ederek ve aynı zamanda bu akıl sayesinde kendini tanıyarak bilgiğe ulaşacaktır. Nitekim tanrı olmadan bilgelik de olmayacaktır.²²⁴ Çünkü insan bakışını dünyevi âlemden tanrısal âleme çevirmedikçe, bedene hapsolmuş ruhunu özgürleştiremeyecektir.

Seneca'nın zihnindeki bilge tasavvurunun en belirleyici diğer yanı ise kader (*fatum*) adı verilen mutlak zorunluluğun bilincinde olmakla ilişkilidir. Olan her şeyin ona göre belirlendiği kader olgusu hem insanların hem de tanrıların kendisine bağlı olduğu değiştirilemeyen bir zorunluluk halidir. Bu yüzden insan, yaşamındaki her şeyi olduğu gibi karşılamalı, olanı olduğu gibi kabul etmelidir. İnsanın bu yolculuktaki yegâne kılavuzu ise akıldır. Doğanın insana bir armağanı olan akıl, kaderin cilveleri karşısında insanın pusulasıdır. Aklın kılavuzluğu sayesinde insan, dalgalı, fırtınalı yaşam denizinde yönünü bulacaktır. Elbette bu yolculuk asla kolay gidilecek, hızlı varılacak bir menzil değildir. Bu yolculukta insanın aklının karşısına onu doğru yoldan saptırmaya çalışan duyguları da çıkacaktır. Ancak ruhunu eğiten, felsefeyle hemhâl olan bilge bu duygular karşısında, onlara yenilmeden, doğru yolda ilerleyecektir.

İnsanın aklını tembelleştirdiği vakitlerde duygular insanı saran zehirli bir sarmaşık gibidir. Zenon, “ruhun çirpınışı” olarak nitelendirdiği duyguları, insanın “kendi aklına bir başkaldırı, fiili bir itaatsizlik”²²⁵ olarak yorumlamıştır. Duyguyu, Khryssippos irade zayıflığı olarak tanımlarken, Seneca ise duyguya, *impotens*²²⁶ olarak Latince bir karşılık eklemiştir.²²⁷ Fakat farklı tanımlar ve yorumlar eklenmiş olsa da Stoa felsefesi içerisinde duygu, insanda karşıt düşünceler yaratan, bir zihin karışıklığı hali olarak anlamlandırılmıştır. Seneca'nın *Medea* 'sında karşımıza çıkan, al-

²²³ Seneca, *Doğa Araştırmaları*, s. 27.

²²⁴ Seneca, *Ahlak Mektupları*, s. 24.

²²⁵ Çiğdem Dürüşken, *Antikçağ Felsefesi, Homoros'tan Augustinus'a Bir Düşünce Serüveni*, s. 319.

²²⁶ İmpotens: güçsüzlük, iktidarsızlık.

²²⁷ Çiğdem Dürüşken, *Antikçağ Felsefesi, Homoros'tan Augustinus'a Bir Düşünce Serüveni*, s. 319-320.

datılmışlığın verdiği öfkeyle intikam almaya çalışan, ama bir yandan da merhamet besleyen, aşk- nefret, vefa-ihanet gibi karşıt duyguların çıkmazındaki bir kadının trajedisi, akla başkaldıran duyguların, ruhun çırpınışının en güzel örneğidir.²²⁸ Ancak insanın bu irade zayıflığıyla ortaya çıkan intikam hırsı, cezalandırmaya dayanan insanlık dışı tutkusu yalnızca “kısa süreli bir delilik”²²⁹ hali olan öfke yüzündendir. Öfke duygusunun sahip olduğu öz denetim eksikliği, anlamsız inatçılık hali, öğütlere ve mantığa karşı kapalılığı, neyin doğru neyin yanlış olduğuna dair bir kavrayış yoksunluğunu içinde barındırması, çöken bir binanın yıkıcı ve zarar verici etkisi gibi insanı da üzerine çöktüğü şeyi de paramparça eder.²³⁰ Öyle ki öfkenin bu yıkıcı görüntüsü insanlar üzerinde bir veba salgınından daha pahalıya mal olur. Düşmanlıklar, katliamlar, yıkılan, yakılan şehirler, yok olan kavimler, yatağında öldürülen yöneticiler, güç ve para uğruna satılıp, satın alınan köleler. Hepsinin ardında öfkenin eli vardır. Esasında hiçbir canlının doğası bu kadar ürkütücü ve tehlikeli değildir. Ortaya çıkan durumlar yalnızca öfkeyle karşılaşıldığında takınılan tutumla alakalıdır.²³¹ Şiddetli fırtınalar, yıldırımlar gibi zapt edilemeyen doğa olaylarına benzeyen öfkenin karşısında durmanın farklı farklı yolları vardır. Söz gelimi düşman karşısında savaşan asker elbette ki düşmanına öfkeyle doludur. Askerin bu durumda yapacağı şey gözü dönmüş bir şekilde saldırmaktan ziyade askeri tekniklerle, düşmanı alt etmeye yönelik akılcı, stratejik taktiklere başvurmaktır. Bununla birlikte öfkenin en etkili panzehri, öfkeyi sükûnetle karşılamak, öfke karşısında ağırdan almaktır.²³² Örneğin, iftiralara, yanlış yargılara varmamak adına, bir suçlunun gerçekten suçlu olup olmadığına karar vermeden önce onu dinlemek gerekmektedir. Nitekim akıl varlığı olan insan, tüm Stoa felsefesinde ve Seneca özelinde de, yabaniyetten uzaktır. Çünkü insan doğası gereği tanrısal bir var oluşa sahiptir. Dolayısıyla insan doğasının özünde kötülük barındırdığı söylenemez. Kötülük fenomeni ancak insanın tanrısal akıldan uzak oluşuyla ve insanın dışsal etmenlerin etkisine maruz kalmasıyla açıklanabilir.

²²⁸ Seneca, *Medea*, çev. Çiğdem Dürüşken, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul: 2007.

²²⁹ Seneca, *Öfke Üzerine/De Ira*, çev. A. Doğucan Hanegelioğlu, Doğu-Batı Yayınları, Ankara: 2022, s. 25.

²³⁰ Seneca, *Öfke Üzerine*, s. 26.

²³¹ Seneca, *Öfke Üzerine*, s. 27.

²³² Seneca, *Öfke Üzerine*, s. 80.

Stoa felsefesinin tüm evreleri boyunca sadık kalınan doğaya ve insana hâkim olan tanrısal zorunluluk, tanrısal öngörü anlayışı Seneca felsefesi içerisinde iyiliğin ve kötülüğün nedenlerini, nasıllığını ortaya koymada önemli bir noktadır. Öyle ki eğer tüm evrene egemen olan bir zorunluluk hali olarak, tanrısal öngörü ya da tanrısal irade varsa iyi insanlar neden kötülüklerle karşılaşır?²³³ Esasında Seneca'ya göre böyle bir sorunun düşünülmesi hatalı bir varsayımdır. Nitekim Kleantes'in ilahisinde de vurguladığı gibi kötülüklerin kaynağı Tanrı değildir; kötülükler insanların cehaletleri yüzünden yaptıkları budalalıklar sebebiyledir. Çünkü tanrısal öngörü olacak olanları değiştirmekle ilgilenmez, yalnızca akıl sahibi olan insanı doğru olana yönlendirir. Tıpkı öğretmenlerin öğrencilerine davrandığı gibi Tanrı da aklını kullanan iyi insanlardan yaşam yolunda daha fazla gayret etmesini bekler.²³⁴ Fakat bu yaşam yolculuğu engebelerle ve dikenlerle doludur. İnsan da kendini tanıyabilmesi için burada sınanmalıdır. Öyle ki “yara almamış bir talih hiçbir darbeye karşı koyamaz. Ama yaşadığı sıkıntılarla sürekli savaşım halinde olan kişinin derisi aldığı yaralarla kabuk bağlar, hiçbir kötülüğe yenilmez; düşse bile, dizlerinin üstünde dövüşür.”²³⁵ Demek ki bu yaşam savaşında insan için aslolan nelere göğüs gerdiği değil, olanlara nasıl katlandığıdır. Çünkü “güvenli bir yol acizlere, korkaklara göredir, erdem yükseklerden gider”²³⁶ ve cesaret ister. Bu mücadele alanı her ne kadar çetin olsa da gelip geçicidir. İnsan da vakti geldiğinde, tıpkı parçası olduğu evrenin, kozmik yangınla parçalanıp, ilk kaosun karanlıklarında batıp gideceği gibi²³⁷ bir gün ölüme varacaktır. İster geç olsun ister erken, insana bahşedilen bu yaşamın nihai amacı ölüme varıştır. Seneca'nın deyişiyle “her insanın, her şeyin son saatinden başka hedefi yoktur.”²³⁸ Seneca'nın düşüncesinde ruhun bedenden, bu madde dünyasından kurtuluşu olarak tasvir edilen ölüm, Stoacılar için de benzer biçimde kabul edilerek ölümsüzlüğe açılan bir kapı olarak görülmüştür. Bu yüzden ölüm korkulacak bir şey olmayıp, her an bizimle var olan bir gerçekliktir. Öyle ki yaşamdaki zorluklara katlanamadığında insan özgür iradesiyle intihar yoluyla, ölümü seçebilmelidir. Bu

²³³ Seneca, *Tanrısal Öngörü*, s. 31.

²³⁴ Seneca, *Tanrısal Öngörü*, s. 65.

²³⁵ Seneca, *Tanrısal Öngörü*, s. 41.

²³⁶ Seneca, *Tanrısal Öngörü*, s. 79.

²³⁷ Seneca, *Teselliler/Dialogues III, Consolations*, çev. Kenan Sarıalioğlu, Fol Yayınları, Ankara: 2021, s. 97.

²³⁸ Seneca, *Teselliler*, s. 111.

seçenek elbette ki herkesin gidebileceği bir yol değildir. İntihar ancak ölümün gerçekliğini tam bir ruh dinginliği haliyle kabullenmiş olan cesur bilgenin yapabileceği bir iştir.²³⁹ Her ne kadar kendi özgür iradesiyle ölümü seçmemiş, intihara zorlanmış olsa da Seneca da ölüm düşüncesi karşısında korkusuzluğu ve ölüme giderken ruh dinginliği haliyle, tıpkı Sokrates gibi, son vedasını yapmıştır.

İnsan yaşamı boyunca iyilikleri bulacağı gibi aynı zamanda kötülüklerle de karşılaşacaktır. Hem akıl hem duygu varlığı olan insan kimi zaman iradesi yenik düşebilir, duygusal zayıflıklarının esiri olabilir. Bunların hepsi doğal olarak insani şeylerdir. Önemli olan insanın karşılaştığı durumlara yönelik tavrıdır. Yaşam yolculuğundaki her türlü sıkıntıya karşı dirayetli olmak için Seneca'nın verdiği tavsiye, "faziletli ilkeler üzerine tefekkür ederek, iyi işler yaparak ve zihnimizi saygın olan yegâne şeye yönlendirerek gönlümüzü huzurla"²⁴⁰ doldurmak olacaktır. Zihin için saygın olan bu yegâne şey elbette ki erdemden başkası değildir. Söz konusu erdem karakteristiği, "özgürdür, yaralanmaz, hareket ettirilmez, sarsılmaz, bu yüzden tesadüflere karşı sağlam durur, öyle ki ne yönü değiştirilebilir ne de mağlup edilebilir. Kendisine ister zor, ister hoş bir şey gösterilmiş olsun, çehresinde en ufak bir değişim olmaz."²⁴¹ Bu bağlamda Kinik öğretilerde ruhun tanrısal kısmının sarsılmazlığı ile ilişkilendirilen erdem, Seneca'nın düşüncelerinde ruhun tanrısal olana uyumuyla kendini gösterecek olan ruh dinginliğine (*ataraxia*) ulaştıracak olan yoldur. Bu yolda elbette ki kullanılacak olan yöntem aklın kılavuzluğundaki felsefe yöntemidir. Öyle ki bilgelik felsefe yolculuğundan geçiyorsa, ruh dinginliği hali de ancak bilgelığe ulaştıktan sonra elde edilecektir. Seneca'nın tasavvurundaki bilgelik mertebesinde, bilgenin "sahip olduğu tek şey, kendisinden asla çalınamayacak olan, sabırla uyguladığı erdemdir."²⁴² Çünkü bilge her türlü haksızlığa, zorluğa ve kötülüğe karşı engin denizlerin sert dalgalarına karşı dimdik duran kayalar gibi güçlü ve dayanıklıdır.²⁴³ Doğanın bir parçası olduğunu kabul ederek, dışsal olan şeylere karşı aldırış etmemeyi, hazlara, tutkulara karşı ilgisizliği, kayıtsızlığı (*apatheia*) düstur edinen Stoacı bilge, tıpkı bir Kinik gibi kendi kendine yetinebilmesiyle ruhunu özgürleştirir. Tüm bu

²³⁹ Seneca, *Ahlak Mektupları*, s. 121.

²⁴⁰ Seneca, *Öfke Üzerine*, s. 134.

²⁴¹ Seneca, *Bilgenin Sarsılmazlığı Üzerine*, s. 9.

²⁴² Seneca, *Bilgenin Sarsılmazlığı Üzerine*, s. 9.

²⁴³ Seneca, *Bilgenin Sarsılmazlığı Üzerine*, s. 7.

zorlukların ve çabaların sonucunda, erdemli olan her şeyin iyi, erdemden yoksun olan her şeyin kötü olduğunu idrak eden bilge mutluluğa (eudaimonia) ulaşacaktır. Doğanın bilgisini edinerek doğaya uygun yaşama ise en üstün iyi (*summum bonum*) yani erdemdir. Yaşamın sanatçısı²⁴⁴ olan bilgelik sayesinde insan hem kendi doğasını hem de kendini çevreleyen doğayı tanıyarak iyinin ve kötünün ne olduğunu öğrenecek, tüm insanlarla birlikte uyumlu bir yaşam yolunda mutluluğun düzenine erişecektir.

Son dönem Stoacılığının büyük ustası Seneca'nın, izinden yürüdüğü Stoa ahlakı, O'nun yaşamında attığı adımlara yol gösterici ve yaşam yolculuğundaki sıkıntılara karşı bir teselli olmuştur. Seçkin ve varlıklı bir aileye mensup olarak hayata gelmiş olsa dahi Stoa ahlakının getirdiği ruh dinginliğine ve mutluluğa kavuşabilme adına günü gelip her şeyi elinin tersiyle itebilmiştir. Ömrünün sonunda ölümü ilgisizlik, kayıtsızlık haliyle kabullenışı de yine onun Stoacı bilgeliği son anına kadar yaşattığının timsalidir. Onun ardından Stoa felsefe sahnesinde karşımıza çıkan Epiktetos da, Seneca'dan bambaşka bir hayatta dünyaya gelmiş olsa da, Seneca gibi Stoacı pratik yaşam bilgeliğinin en önemli düşünürlerinden olmuştur.

4.2. Epiktetos

Son dönem Stoa felsefesinin genel karakteristiğinde mantık, fizik, bilgi kuramı, metafizik gibi alanların bir kenara bırakılarak ahlak felsefesine yönelimin arttığı görülmektedir. Bu yönelim Epiktetos'un düşünce dünyasını da etkilemiştir. Nitekim Epiktetos'un asıl ilgisi ahlak felsefesinin sınırları içinde kalan, uygulamaya yönelik olan pratik yaşam bilgeliği olmuştur. Erken Dönem Stoacılığında şekillendirilen doğa tasavvurundan hareketle, bu bilgelik anlayışında insana düşen görev tanrının verdiği akıl sayesinde doğadaki düzeni kavramak ve arzularımızı ona göre düzenlemektir. Zira bu hayatta her şey insanın hâkimiyeti altında değildir ve insanın isteklerine göre hareket etmez. Dolayısıyla insanın sahip olduğu dürtü, arzu, kaçınma, varsayım gibi bazı şeyler insana veya insanın eylemlerine bağılıken; insanın bedensel varlığı, mal varlığı, sahip olduğu makamı gibi dışsal etmenler de insanın eylemle-

²⁴⁴ Seneca, *Ahlak Mektupları*, s. 352.

riyle belirlenemediği için bize bağlı olmayan şeylerdir. Zaten bize bağlı olmayan bu şeyler esasında zayıf karakterli olan bizleri köleleştirip mutsuz kılarken; bize bağlı olan şeyler doğası gereği özgür ve engellenmemiş karakterde olması bakımından bizi mutluluğa ulaştıracaktır.²⁴⁵

Epiktetos'a göre bizi mutsuz ve rahatsız eden esasında şeyler değildir; o şeylere dair oluşan yargılarımızdır. Söz gelimi ölüm olgusu, bizzat kendisi korkutucu bir şey değildir. Ölümü korkunç ve kaçınılası yapan asıl şey ölüme dair düşüncelerimiz ve yargılarımızdır.²⁴⁶ Bu yüzden herhangi bir konuda engellendiğimizde, mutsuz olduğumuzda ya da başımıza bir felaket geldiğinde başkalarını suçlamamalıyız. Çünkü hiçbir şey kendisi bakımından kötü değildir. İyiliğin ve kötülüğün sorumlusu ancak kendimiz olabiliriz. Nitekim bilgeliğin başlangıç noktası burasıdır. Bu düşünce Aurelius'da da karşımıza çıkacaktır. Bu bağlamda iyi ve bilge bir insanın esas ilgisinin kendi mantık yetisi üzerine olduğunu belirten Epiktetos'a göre nasıl ki "vücut doktorların; toprak ise çiftçilerin ilgi odağıysa, iyi ve bilge bir insanın vazifesi, dış dünyadaki görünüşleri tabiata mutabık bir şekilde yorumlayıp kullanmaktır." Aynı zamanda bilge kimselerin yaradılışsal olarak doğalarında doğru ile yanlış birbirinden ayırt edebilme arzusu ya da yönelimi vardır. Doğaları gereği bilge kimseler "doğruya yönelmek isterler; yanlıştan da kaçınmak. Doğruluğu ya da yanlışlığı hususunda net fikirleri olmadığı meselelere ise hiç yaklaşmazlar."²⁴⁷ Öyle ki Epiktetos da izinden gittiği Sokrates gibi kimsenin isteyerek, bilinçli olarak kötülük yapmayacağına inanıyordu. Aynı kulvarda ilerleyen bu iki filozof için de kötülüğün çıkış noktası iyiyi tanımamaktan başlıyordu. O halde kötülüğün ya da yanlış eylemlerin arkasında kesinlikle bilgisizlik yatıyordu. İyinin ve kötünün ayırdına varmanın başlangıç noktasında insanın önce kendini tanıyarak yola çıkması gerekir. İnsanın yaşam yolculuğunda asıl ulaşması gereken şeyin kendisi olduğu, Sokrates'in "kendini bil" önermesini akıllara getirir. Epiktetos için de, tıpkı Sokrates gibi, insan başkalarından önce kendini tanımalı, kendine ulaşmalıdır. İnsanın kendini araması, bulması ya da bu kendini bilme/tanımaya çabası bir anlamda insanın kendi içine yolculuğudur. Bu yolculukta kendine rehberlik edecek olan da elbette ki aklın yegâne dostu felsefedir.

²⁴⁵ Epiktetos, *Enkheiridion*, s. 1.

²⁴⁶ Epiktetos, *Enkheiridion*, s. 3.

²⁴⁷ Epiktetos, *Söylevler*, s. 259.

Yaşamı bir ödev hanesi olarak betimleyen Epiktetos için bu yaşamdaki yegâne sorumluluk erdemli olmaktır. Bu yaşam hanesinin kiracısı olan insanın asaleti de doğuştan değildir; erdemle birlikte şekillenir. Bu yüzden bir insanın diğerinden üstün ya da değerli oluşu, onun mal, mülk, makam, mevki, ün, güzellik gibi gelip geçici dünyevi meziyetlere sahip oluşundan değil, ancak erdem sayesinde. Nasıl ki bir atın değeri, gücü, üstünlüğü koşmasına göre anlaşılıyorsa; insanın değerini belirleyecek ölçüsü de erdem, adalet ve kendine yeterli niteliklerini taşımasından anlaşılacaktır.²⁴⁸ Bununla birlikte at nasıl ki koşmadığında mutsuz, talihsiz olursa, insan da erdemi, kendine yetebilmeyi, adaleti kaybettiğinde yani ruhundaki tanrısal izler silindiğinde mutsuz olacaktır. Nitekim insanın asıl yaratılış amacı budur;²⁴⁹ “Tanrı insanları mutlu olsunlar diye yaratmıştır. Bedbaht oluşları kendi hataları yüzündendir.”²⁵⁰ Stoa felsefesinin özündeki, tanrının ya da evrensel yasanın bütün evreni akılla kuşatarak bilgelikle yönettiği inancına Epiktetos da sahiptir. Hatta bu düşünceyi Epiktetos dini bir motife büründürerek kutsal bir inanç olarak da görmektedir. Her şeyin Tanrısal bilgelikle gerçekleştiğini söyleyen Epiktetos, olan her şeyin mutlak anlamda iyi olduğuna inanmak gerektiğini söylemiştir. Çünkü insanın var oluşu nedeni bu Tanrısal iradeye koşulsuz itaat etmek ve başına gelenlere razı olmak oluşturmaktadır. Bu inanç, insanı başına gelen felaketlerden dolayı tanrıyı suçlamasından alıkoyar. Aynı zamanda insanı kendisine faydalı olan şeyleri seçmeye yakınlaştırırken; kendisine yabancı olan, faydasız şeylerden de uzaklaştırır.²⁵¹

Doğa'nın ya da Tanrı'nın iradesine inanmak ve boyun eğmek, tam bir tevekülle Tanrı'ya teslim olarak insanın iç huzura kavuşmasına kapı aralayacaktır. Fakat bu teslimiyet hali insanın yalnızca edilgin halde olduğu bir itaatkârlık değildir; aksine insanın Tanrısal iradenin çizmiş olduğu plana katılarak, dünya hayatı içinde çaba göstermesine dayalıdır.²⁵² Tanrı tarafından yönetilen dünya sahnesinde insan yalnızca kendisine verilen rolü en iyi biçimde oynamakla yükümlü bir aktördür. Bu sahneye kimileri dilenci rolünde, kimileri topal rolünde, kimileri de prens rolünde çıkar.

²⁴⁸ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, çev. Cemal Süer, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s.133.

²⁴⁹ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 162.

²⁵⁰ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 143.

²⁵¹ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 32.

²⁵² Ahmet Arslan, *İlkçağ Felsefe Tarihi-4*, s. 213.

Ancak aktöre düşen görev yalnızca verilen rolü sızlanmadan, yanlışlara kapılmadan ya da en az hatayla oynamak, rolünün hakkını vermektir.²⁵³

Bu hayat sahnesinde biçilen rol aslında insanın sadece dış dünya ile bağlantısında aracı olan fiziksel yanıyla yani bedensel boyutuyla çerçevesindedir. Öyle ki insan yalnızca bir beden varlığı olmaktan ziyade insanın özünü meydana getiren yanı ruhudur. Dolayısıyla insanın kör, topal, dilsiz, köle, imparator, zengin, fakir vb. sıfatlarla dünya sahnesinde var olması bir eksiklik ya da üstünlük göstergesi olmayıp; kayıtsız etmenlerdir yani mutluluğa etki etmeyen unsurlardır. Söz gelimi insan köle olarak dünyaya gelebilir, bedeni esir olabilir fakat bu, insanın ruhunu, iç dünyasını özgürleştirmesinin önünde engel değildir; tıpkı köleyken azat edilip Stoa ahlakının büyük üstatları arasına adını yazdıran Epiktetos gibi. Hiçbir insan başka birinin efendisi olamaz. Ama ölüm, hayat, şehvet, acı, haz, fakirlik, zenginlik gibi dünyevi olan şeylere meylederek onları kaybetmekten korkmak insanı özgürlüğünden eder, köleleştirir. Bu yüzden insan bu dünyeviliklere aşırı meyletmekten sakınarak özgürlüğüne kavuşabilir ve kendi kendisinin efendisi olabilir.²⁵⁴ Öyle ki insanın dünyadaki makamı, mevkii, ünü, şöhreti arttıkça esareti de artar. Dünyevi mülkler insanı, kendilerine tamah ettirerek esareti altına alırlar. Çünkü bunları kaybetme korkusu ya da kazanma hırsı insanın kendi ruhuna yönelmesine engel olur. Epiktetos'a gerçekten özgür olan kim diye sorulduğunda, tam anlamıyla özgür olan kişinin ancak Kinik Diogenes olduğunu söylemiştir. Nitekim Diogenes, Epiktetos'un ifadeleriyle, "Tanrı tarafından insanları yola getirmek için gönderilen, insanlara çıplak, beş parasız, göklerden başka yorgana, topraktan gayrı yatağa malik olunmasa bile mesut olmanın mümkün olduğunu öğreten bir adamdır."²⁵⁵ Diogenes hayattayken maddi değeri olan neredeyse hiçbir şeyi yoktu. Hatta bir ailesi bile yoktu. Buna mukabil Sokrates ise ne yoksuldu ne de ailesizdi. Karısı, çocukları, eşi, dostu, hayatını idame ettirecek parası vardı. Fakat Sokrates de en az Diogenes kadar özgürdü.²⁵⁶ O halde insanın tutkularından arınması, aşırı haz ve isteklerden uzaklaşarak isteklerinde ölçülü olması, bedeninden ziyade ruhunu yüceltmesi, kendi doğasına ve dünya sahnesindeki rolüne

²⁵³ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 22.

²⁵⁴ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 85.

²⁵⁵ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 141.

²⁵⁶ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 154.

uygun biçimde hayatını sürdürmesi insanı özgürleştiren ve mutlu kılan erdemli yaşam biçimidir.

Diogenes'in, özgür kalabilmenin tek yolunun hiç üzüntüye kapılmadan ölüme hazırlanmak²⁵⁷ olduğu sözünü aktaran Epiktetos, benzer biçimde ölümü cesaretle beklemek gerektiğini söylemiştir. Çünkü bir başak için sararıp olgunlaşmamak ve biçilmemek ne ise insan için de ölmek odur; bir felakettir. Bir hastanın yıllarca yatağında ölümü beklemesi, onun için ölümü tecrübe etmekten daha acı vericidir.²⁵⁸ Ölüm, esasında insana emanet edilen bedenın zamanı gelince ait olduğu yere dönmesidir. "Çocuğun mu öldü? Onu geri verdin" diyen Epiktetos, hangi şekilde gelirse gelsin (cinayet, intihar, hastalık vs.) ölümün bir kayıp değil, ödünç olanı sahibine iade etme olarak yorumlar. Dahası herhangi bir şeyini kaybettiğinde de insan onu kaybettim dememelidir; onu iade ettim demelidir. Mesela bir depremde yıkılan evin, sel baskınıyla sular altında kalan tarlan, heba olan mahsulün hiçbiri kayıp değildir. Doğa kendine ait olanı er ya da geç bir gün alacaktır. İnsana düşen görev, "tıpkı yolcuların handan yararlanması gibi"²⁵⁹ elindekilerden, geri alınıncaya kadar istifade etmesidir. İade ettiğinde ise üzüntüye kapılmadan yaşam yolculuğuna devam etmesidir. Çünkü Epiktetos'a göre hayatta kaybedeceğini bilmek ve bunu kabullenmek insanı özgürleştirir. Elimizde olanların sonsuza kadar kalamayacağı düşüncesini Epiktetos ile birlikte Aurelius ve Seneca da paylaşmaktadır. Seneca, ölümünün üzerinden üç yıl geçtiği halde hâlâ oğlunun yasını tutan Marcia'ya yazdığı tesellide, hayattaki her şeyin kaderin istediği zamanda, bize önceden haber vermeksizin, sevdiklerimizi, sahip olduklarımızı bizden borç tahsil eder gibi geri alacağının bilincinde olmamız gerektiğini söyler. Kadının üzüntüsü için Seneca'nın verdiği teselli, insanın kendisini üzüntüye boğacak olaylar karşısında tedbir alması gerektiğidir. Söz gelimi sevdiklerimiz yanımızdayken bizi mutlu eden birlikteliğimizin bir gün son bulacağını zaman zaman düşünce dünyamızda hayal etmeliyiz. Böylece sevdiklerimizle olacak olan ayrılığımıza kendimizi alıştırmış oluruz.²⁶⁰

²⁵⁷ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 151.

²⁵⁸ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 92.

²⁵⁹ Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 18.

²⁶⁰ Seneca, *Teselliler*, ss. 55-58.

İnsanlar genelde doymak nedir bilmeyen tatminsizlikleriyle arzu ettikleri şeylere ulaşınca kadar büyük bir hevesle çabalar ancak elde ettikten sonra da ilgileri gittikçe azalır, sonra da başka ya da daha büyük şeylerin peşinde koşmaya başlarlar. Ancak bu isteklerinin ve heveslerinin bir sınırı olmadığı için de mutsuzluğa sürüklenirler. Shane Frederick ve George Loewenstein adındaki iki psikolog insanların bu tatminsizlik ve mutsuzluk hallerini açıklamak adına “hazza alışma (*hedonic adaptation*)” ismini verdikleri bir çalışma yürütmüşlerdir. Söz gelimi bir kimse hayallerini süsleyen son model arabayı alana kadar o araba insan için mükemmel bir araçtır. Ancak arabayı satın alıp bir süre kullandıktan sonra aldığı haz sıradanlaşarak onu memnun etmemeye başlar ve insan gözünü daha farklı araçlara diker, daha farklı olanı arzulamaya başlar. Benzer biçimde ikili ilişkiler üzerinde düşündüğümüz de de aynısı olur. İnsanın rüyalarındaki erkek ya da kadınla tanışıp, cicim ayları, flört dönemi geçtikten sonra ilişkinin başındaki o ilk heyecanlar yerini kusurları görmeye bırakır. Sonra da insan yeni bir aşk, yeni bir ilişki hayali kurmaya başlar. İşte bu alışma süreci neticesinde insanlar kendilerini âdeta tatminsizlik çarkı içinde dönüp dururken bulurlar. Arzularını doyurmadıkları için sürekli yeni hayaller peşindedirler. Ancak buradaki asıl sorun arzu ettikleri şeylere ulaştıktan sonra o şeylerin varlığına alışarak onu kanıksayarak onu arzulamaktan vazgeçtikleri için ortaya çıkan bir mutsuzluk halidir. Öyleyse hazza alışma sürecinin önüne geçecek bir çözüm bulmak gerekmektedir. Elde ettiğimiz şeyleri hala ilk günkü gibi arzulamayı ve elimizdekilerle mutlu olmayı sağlayacak olan yöntemin önerisi Stoacılar gelir. Psikolojik bir yöntem olan olumsuz canlandırma yöntemiyle Stoacılar elimizdekilerin kıymetini bilmeyi salık vermişlerdir. Seneca'nın Marcia'ya tesellilerinde olduğu gibi, zaman zaman yapılan düşünce pratikleriyle (sürekli olmamak şartıyla ara ara düşünülür), sevdiğimiz ölmeden önce onları bir gün kaybedeceğimizi düşünmek ya da hayallerimizi süsleyen araca sahip olduğumuzda, o hâlâ elimizdeyken bir gün çalınabilir, kaybedebilirim diye düşünmek sahip olduklarımızı istemenin ve mutluluğu yakalamanın en kolay yoludur.²⁶¹

Süslü kıyafetlerle, pahalı kokularla veya makam, mevkiyle güzelleşeceğini sananlar yanılıdadırlar. Parasına, malına, mülküne hırsıyla sarılıp güvenen, kadınlara

²⁶¹ William B. Irvine, *Güzel Yaşama Kılavuzu-Antik Stoacı Sevinç Sanatı*, çev. K. Orkun Çatık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022, ss. 61-64.

ihhlasla bağlanan insanlar ancak sıtmalı bir hastanın susadığı anda içtiği sudan aldığı zevk kadar yaşamdan zevk ve keyif alabilirler. Çünkü sıtmalı bir hasta suyu ilk içtiği anda mutludur. Ancak sonrasında suyun vücuda dağılmasıyla mide ağrıları ve bağırsak sancıları baş gösterir. Aldığı o ilk andaki zevk sonrasında yerini acıya bırakmıştır ve aynı zamanda da susuzluğu devam eder. Oysa sağlıklı insanların sudan aldıkları zevk de fayda da kalıcıdır. Ruhunu sağlıklı kılmamanın, asıl hikmet ve saffet (saflık, temizlik, güzellik) sahibi olmanın yolu da kıskançlıklardan, kirli arzulardan, kötü düşüncelerden, korkulardan ruhunu arındırmaktan geçmektedir. Bu yolda rehberlik edecek olanlar Zenon, Khryssippos, Sokrates gibi bilgelere ve Epiktetos da onların yolunu takip etmeyi öğütler.²⁶²

Stoacı yaşam bilgeliği pratiklerini kendi yaşamına adapte eden, Stoacı ahlakla yaşamını bütünleştiren Epiktetos, dünyevi olan şeylere ne kadar az gereksinim olduğunun, az şeyle dahi yetinerek, ferah, geniş ve aydınlık bir ufka sahip olunabileceğinin timsalidir. Sürgün yıllarında dahi Tanrı'ya ilahîler okuyan Epiktetos, hangi şartlar altında yaşarsa yaşasın, kendisi de Stoacı sarsılmazlık anlayışıyla, yaşamı olduğu gibi kabullenmesiyle, içsel huzur ve ruh dinginliğiyle kavuşulan mutluluğun ve pratik yaşam bilgeliğinin yaşayan örneği olmuştur. Çağlar boyu sönmeyecek olan bu pratik yaşam bilgeliğinin ışıkları/parıltıları günümüzde dahi insanlığın yolunu aydınlatmaya devam etmektedir. Öyle ki Stoacılık, Albert Ellis'in (1913-2007) psikoterapi dünyasına kazandırdığı "Akılcı Duygusal Davranışçı Terapi" kuramına da ilham kaynağı olmuştur. Ellis, çocukluğunda sık sık hastalanarak hastanede kaldığını ve bu zamanlarda anne-babasının, ziyaretine sürekli gelemedikleri için üzüntüsünü bastırmak adına hayaller kurup, kafasında senaryolar üretip, sürekli başka insanlarla konuşarak kafasını dağıttığını söylemiştir. Bilişsel dikkat dağıtma yöntemini çocukluğundan itibaren hayatına yerleştirmiş olan Ellis'in daha sonra okul yıllarında okuduğu Sokrates, Epiküros, Epiktetos, Seneca, Marcus Aurelius, Konfüçyüs, Buddha, Spinoza, Kant, Freud, Adler gibi pek çok filozofun ve psikoloğun kitapları, kuramının tohumlarını ekmede büyük rol oynamıştır. Öyle ki Ellis'in kendi yaşam yolculuğundan etkilenecek yarattığı kuramının en önemli ilham kaynaklarından biri köle Epiktetos olmuştur. Epiktetos'un ahlak öğretisinin bel kemiğini oluşturan, "insanları mutsuz

²⁶² Epiktetos, *Düşünceler ve Sohbetler*, s. 171.

eden esasında şeyler, nesnelere değil, o şeyleri nasıl gördükleri ve o şeylere karşı olan tutumlarıdır” önermesini Ellis akılcı duygusal davranışçı terapisiyle birleştirmiştir. Ayrıca köle iken efendisi tarafından kırılan bacağını, hiçbir kızgınlık veya incinmişlik hissetmeden, sakin bir şekilde kabullenen tutumu da Ellis’in danışanları için kullandığı modelleme yöntemi arasında yer almıştır. İnsanların üzerlerinde olumsuz etki yaratan duygularını ve eylemlerini değiştirebilme konusunda felsefenin, akılcılığın ve en önemlisi kendini ikna etmenin büyük önem taşıdığına inanan Ellis, terapisinde danışanlarına, kendilerine ait temel, akılcı olmayan ve kendilerini başarısız kılan görüşlerini, düşüncelerini değiştirmeleri için cesaretlendirme yoluna gitmiştir. Terapi yönteminde Stoa ahlakında, özellikle Seneca, Epiktetos ve Aurelius da karşımıza çıkan, hayal kırıklığının üstesinden gelmek için kendini zorlama, çaba gösterme, yaşamı ve dünyayı, kendi içindeki tüm olumsuzluklarına rağmen koşulsuzca kabul etmeyi öğendirmektedir. Bununla birlikte korkunun üstesinden gelmek için, kişinin karşılaşmaktan korktuğu şeyler üzerine giderek onları daha çok yapmaya teşvik etmektedir. Söz gelimi topluluk önünde konuşmaktan çekinen bir kimsenin, topluluk önünde bir konuşma yapması yerinde duyarsızlaştırma yöntemiyle azaltılabilir ya da ortadan kaldırılabılır.²⁶³

4.3. Marcus Aurelius

Platon’un kentlerin yüzünü ısıtacak olan filozof–kral örneğinin vücut bulmuş hali olarak karşımıza çıkan Marcus Aurelius²⁶⁴, Roma’nın altın çağı olarak bilinen döneminde, ömrünün çoğunu seferlerde geçirmiş tam anlamıyla bir görev adamıydı. Son Dönem Stoa felsefesinin üçüncü büyük ismi olarak karşımıza çıkan Aurelius, hocaları sayesinde Epiktetos öğretisiyle yetişmişti. Aldığı eğitimlerle kişiliğini Stoa ahlakı üzerine şekillendiren Aurelius, alçak gönüllülüğüyle, mütevazılığıyla, ölçülü tutumlarıyla sürekli kendi kendini denetleyerek Stoacı erdemli bilgelik idealine

²⁶³ Albert Ellis ve Debbie Joffe Ellis, *Akılcı Duygusal Davranışçı Terapi*, çev. Doğan Aksoy, Okuyan Us Yayınevi, İstanbul, 2022.

²⁶⁴ Asıl adı Marcus Antoninus olan Marcus’un, Aurelius adı ya da sanı, “Latince altın anlamına gelen “aureus” sözcüğünden kaynaklanıyor. Çünkü Marcus Aurelius’un on dokuz yıllık imparatorluğu Roma’nın “Aurelius’lar Çağı” diye bilinen altın çağına rastlar.” (Marcus Aurelius, *Düşünceler* içinde Şadan Karadeniz, s. 8). Tez içerisinde de daha yaygın olarak bilinen Marcus Aurelius ismi kullanılmıştır.

ulaşma ve onu yaşatma çabasında olmuştur. Bu bilgelik idealiyle, Stoa felsefesinin genel karakteristiğini oluşturan, evren, akıl, akla uygunluk, yaşam, ölüm, zaman, değişim, dünyevi değerlerin geçiciliği, insanın doğanın bir parçası oluşu, bütün insanların kardeş gibi oldukları ve dünya yurttaşlığı düşüncesinde birleştiği gibi temalardan oluşan, kendine öğütler biçiminde olan, *Kendime Düşünceler ya da Düşünceler (Ta Eis Eauton/ Meditations)* olarak bilinen 12 kitaplık bir eser kaleme almıştır. Aurelius'un felsefesinin tüm ana hatlarını sade, samimi ve şiirsel bir dille anlatan bu eser, kendi kaleminden onu tanıyabileceğimiz yegâne kaynaktır.

Aurelius'un küçük yaşlardan itibaren aldığı eğitimle şekillenen karakter yapısı tüm yaşamı boyunca bağlı kaldığı Stoa ahlakıyla örülüdür. Bir imparator olarak hayatı boyunca mücadele ettiği savaşlar, doğal afetler, kıtlık gibi pek çok zorluk karşısında, siyasi ve ahlaki ilkelerine de yol gösterici olan Stoacı metanetiyle ayakta kalmıştır. Yaşadığı tecrübeleri *Düşünceler*'de kaleme alan Aurelius, bu yazılarında kendinden önceki Stoacıların doğa ve tanrı anlayışındaki tezlerine sadık kalarak onların öğretilerini yinelemiş görünmektedir. Epiktetos'un *Düşünceler ve Sohbetler*'de ele aldığı gibi O da, evren, akıl, akla uygun yaşam, yönetici ilke, her şeyin akış içinde olduğu öğretisi ve kayıtsızlık, özgürlük, ruh dinginliği gibi temalar üzerinde Stoacı ahlak öğretisini, farklı düşünce katkıları sunmaksızın, kendine has üslubuyla dile getirmiş ve ona canlılık kazandırmıştır.

Herakleitos'tan beri süregelen, evrendeki her şeyin akış içinde olduğu ve bunları birbirine bağlayan evrensel aklın yöneticiliğinde zaman ırmağında aktığı düşüncesini Aurelius'un da kabullendiği görülmektedir. Evrendeki her şeyin ruhsal bir düğümle (logos) birbirine bağlı olduğunu söyleyen Aurelius, "her şey dönüşür, sen de sürekli bir dönüşüm içerisinde ve bir anlamda, sürekli bir çözülme içinde. Tüm evren de böyledir"²⁶⁵ sözleriyle Herakleitos'u desteklemektedir. Var olan her şey durmaksızın akan bir ırmak gibi sonsuz bir akış ve değişim içinde olduğu gibi insanın özü de aralıksız bir akış içinde, oluş ve bozuluşun kıskaçındadır. İnsanın maddi yanı yani bedeni de bozulmaya yazgılıdır. Aurelius'un sözleriyle, "bedenimize ait olan her şey akan bir ırmaktır, ruhumuza ait olan her şey de salt düş ve yanılısamdır; yaşamımız yabancı bir ülkede savaş zamanı ve yolculuktur, ölümden sonraki ünümüz

²⁶⁵ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, s. 118.

ise unutulmuştur.” Öyleyse genç de ölse yaşlı da ölse, küçük bir anlık ömür süren insanın sahip olduğu tek gerçek şey şu andan, şimdiki zamandan başkası değildir.²⁶⁶

Tüm Stoa felsefesi boyunca baştan ayağa hâkim olan doğaya uygun yaşam öğretisi, Aurelius’un ahlak anlayışını şekillendirmede de başrolde. Öyle ki doğa Erken Dönem Stoacılığından beri hep belli bir amaç doğrultusunda ilerleyen, belli bir düzene sahip olan, iyi ve aynı zamanda tanrısallıkla özdeşleştirilen bütünüyle bir akıldır. Bu doğal düzen içerisinde var olan her şey birbirine bağlıdır ve birlikte evrenin düzenini meydana getirir. Bu yüzden var olan tek bir evren, dünya düzeni olduğuna inanan Aurelius için “var olan bütün şeylerden oluşan bir tek dünya vardır, onları kuşatan Tanrı tektir, öz tektir, yasa tektir, tüm düşünen varlıklarda ortak olan us tektir; gerçek de tektir.”²⁶⁷ Evrende var olan tüm canlıların doğaları evrenin doğasıyla aynıdır. Bütün varlıklar sanki akan bir selin içinden geçermişçesine evrensel tözün içinden geçerek var olurlar ve aynı zamanda tıpkı organlarımız gibi birbiriyle iş birliği halindedir. Değişimin ve oluşumun zamanında her şey birbiriyle bütündür ve bir diğerinin oluşuna, yok oluşuna veya gelişimine, yenilenmesine olanak sağlamaktadır. Gecenin bitişi güneşin doğuşuyla olduğu gibi her şey bir başkasının varlığına dokunmaktadır. Evrende bu değişimden daha değerli bir şey yoktur. Söz gelimi odun yandığında yok olacaktır, ama odunu yakmadan ısınamayız. Veyahut besinler değişime uğramazsa bizi besleyemezler. Dolayısıyla değişim esasında var olanlar arasında fayda yaratan bir süreçtir.²⁶⁸ İnsan da bu değişim sürecinde kendini yineleyen bir varlık olmalıdır ve kendi doğasına uygun olana yönelmeli, faydalı şeyleri tercih etmelidir. Her ne kadar maddi, ölümlü bir bedene sahip olsa da insanın düşünceleri, ilkeleri ölmez.²⁶⁹ İnsanın zihninin dışında kalan şeyler kendi başlarına bir değere sahip değildir, onlara anlam ve değer katacak olan insandır. Çünkü insanın sahip olduğu akli ya da içindeki yönetici ilkesi iyiyi, kötüyü, doğruyu, yanlış ayırt edebilmesi için insana kılavuzluk eder.

Evrendeki tüm akıllı varlıklar birbirleri için var olmuşlardır. Akıllı olmayan varlıklar ise akıllı olan varlıklara fayda sağlamak amacıyla vardır. Ancak evrenin

²⁶⁶ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, s. 45.

²⁶⁷ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, s. 91.

²⁶⁸ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, s. 93.

²⁶⁹ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, s. 90.

akılsal düzeni içerisinde tüm var olanlar kendi doğalarının gereğine göre yaşamalıdır. Söz gelimi balıklar denizlerin doğasında yaşamak için vardır, karada yaşamasını bekleyemeyiz. Veyahut bir yılanın kuş gibi uçmasını beklemek doğasına aykırıdır. Ama yine de her biri bu dünya içinde bir amaç uğruna vardır ve fayda sağlar. Söz gelimi insanın ısırmasından korkup kaçtığı arılar, insanın temel besin kaynağı olan bitkilerin tozlaşmasını sağlayarak besin zincirinin var olmasında rol oynaması gibi. İnsanlar da tıpkı doğadaki diğer var olanlar gibi doğanın kendine biçtiği rolü oynamalıdır. Epiktetos'un da dediği gibi bu dünyada kimi zengin kimi fakir kimi köle kimi prens olarak gelir; ancak ne olursa olsun yaşam sahnesindeki rolünü oynayarak, yönetici ilkesinin götürdüğü yöne doğru ilerlemelidir. Benzer biçimde Aurelius da insan da nerede ve nasıl yaşıyor olursa olsun, insanın yaşamdaki asıl gayesi, bedensel hazlarına, tutkularına direnerek, duyuların ve içgüdülerin etkisine yenik düşmeden, aklının kılavuzluğunda kendine sınırlar koymasına gerektiğini öğütlemiştir. Çünkü tutkular, duyular ve içgüdüler insanın hayvansal doğasına ait olan şeylerdir. Akıl ise köle olmayı değil onlara egemen olmayı amaçlar. Nitekim akıl doğası gereği, bu hayvansal yönden kendine fayda sağlayacak biçimde yönlendirilmiştir. Bu yüzden insan yönetici ilkesiyle, acele karar veren hayvani dürtülerinden uzaklaşarak doğru yolda ilerleyecektir ve kendisi için iyi olana ulaşacaktır.²⁷⁰ Öyle ki evrendeki her şeyi kuşatan tanrısal inayet insanların kötülüklerden uzaklaşarak iyiye yönelmeleri için her türlü imkânı sağlamıştır. Doğanın bahsettiklerini düşünceleriyle yoğuran insanın eylemleri de bu şekilde ortaya çıkar. Yani her şey insanın düşüncelerine bağlıdır. Bu yüzden insanların başlarına gelen kötülükler yalnızca kendi tercihlerinin eseridir. İnsanı mutsuzluğa sürükleyen, hayal kırıklığına uğratan, acı ve korkuya kapılmasına yol açan asıl sebep, doğanın ya da tanrının istemesiyle değil; ancak kendi doğasına uygun olmayan şeyleri yaparak doğasına aykırı davranmasındandır.

Her zaman mutlu yaşayabilirsin, çünkü doğru yolu izlemek, ona göre düşünmek ve davranmak senin elindedir. Şu iki ilke Tanrı'nın ve insanların ve her ussal yaratığın ruhlarının ortak niteliğidir: başkalarının seni engellemesine izin verme, kendi iyiliğini doğruyu istemekte ve doğru davranmakta ara ve arzularını buna göre sınırlandır.²⁷¹

²⁷⁰ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, s. 98.

²⁷¹ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, s. 77.

Doğada varlığına şahit olduğumuz her şey, güneş ışığı, dağlar, denizler vb. görebildiğimiz tüm şeyler birbirinden farklı doğaya sahip gibi görünseler de aslında ortak bir tözün parçalarıdır. Her bir organik ya da inorganik canlı bireysel bir karaktere bürünse de özü birdir; aynı ruhu yani evrensel aklı taşırlar. Aurelius'un ifadesiyle "her şeyden önce, benim doğa tarafından yönetilen bütünü bir parçasını oluşturduğum ve doğası benimkiyle aynı olan öteki parçalara bir akrabalık bağıyla bağlı olduğum açıktır."²⁷² Ancak bu birlik ilkesi onları bir arada, aynı dünya da tutsa da birbirlerine de yabancıdırlar ve yalnızca benzerlerine doğru yönelerek bir yaşam bulurlar.²⁷³

Zihin hepimizde ortaksa, bizi ussal varlıklar yapan mantık da öyledir. Eğer böyleyse, insanın ne yapması ya da ne yapmaması gerektiğini saptayan mantık da ortaktır; öyleyse yasa da ortaktır, sonuç olarak hepimiz yurttaşız, çünkü bir yönetim biçimine katılıyoruz, öyleyse evren de bir kent gibidir. Çünkü başka hangi yönetim biçimine bütün insan soyunun katıldığını söyleyebiliriz. Zihnimiz, mantığımız ve yaşamız buradan, bu ortak devletten gelmiyorsa, başka nereden geliyor? Tıpkı içimdeki topraksı olan her şeyin topraktan gelmesi, nemli olan her şeyin başka bir ögeden, yaşam soluğunun belirli bir kaynaktan, sıcak ve ateşli olanın başka bir ögeden gelmesi gibi... Zihnimiz de kendine özgü bir kaynaktan gelir.²⁷⁴

Tek bir evren ruhunu taşıyan, bir akıl varlığı olan insanların toplumsal alanda birbirleri arasındaki iletişimi ve anlaşmayı sağlayacak olan tek bir yasa bulunmaktadır. Evreni yöneten tek bir yasa varsa insan toplulukları için de bir aradalığı sağlayacak ortak bir yasa vardır. Dolayısıyla doğanın düzenini kadersel bir örüntü olarak algılayan ve yaşamını doğanın düzenine göre düzenleyen Stoacı bilgenin ideali tüm insanların kardeşliğine, eşitliğine ve özgürlüğüne dayalı dünya yurttaşlığıdır. Öyle ki tüm varlık âleminin ve aynı zamanda insanların yaşam bulduğu bu dünya da tüm yurttaşları gölgesinde barındıran tek devlettir.

Öyleyse, böyle bir bütünü parçası olduğumu anımsarsam, ondan gelecek her şeyi memnunlukla karşılarım; doğası benimkiyle aynı olan öteki parçalarına bir biçimde yakından bağlı olduğum için de, hiçbir zaman ortak iyiliğe aykırı davranmam, her zaman benzerlerimi gözetir, tüm çabasını onların iyiliğine adar, ona aykırı olan her şeyden kaçınırım. Bunları bir kez yerine getirince, yaşamım dingince yolunda ilerler, tıpkı her zaman kendini yurttaşlarının iyiliğine adayan ve kentinin ondan istediği her şeyi memnunlukla karşılayan bir insanın yaşamının sana dingin görünmesi gibi.²⁷⁵

²⁷² Marcus Aurelius, *Düşünceler*, s. 133.

²⁷³ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, s. 157.

²⁷⁴ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, s. 57.

²⁷⁵ Marcus Aurelius, *Düşünceler*, s. 133.

SONUÇ

2300 yıl önce Antik Yunan ruhuyla yeşeren Stoacılık, Zenon, Krissippos, Kleantes, Panaitios ve Poseidonius'un düşünceleriyle yoğrularak Seneca, Epiktetos ve Aurelius'la birlikte Roma'da pratik yaşam felsefesi haline bürünmüştür. Düşüncelerini ilmek ilmek işleyen Stoacılar, köklerine hep sadık kalarak ama daima ilerleyen ve yeni filizler veren, yavaş yavaş büyüyerek kök salan bir ağaç gibi doğanın toprağından hayat bularak insana nefes kaynağı olmuşlardır. Öyle ki bu ağaç, çağlar boyunca kurumadan hep zamanının ruhunu yakalayıp varlığını sürdürmüştür.

Erken Dönem ve Orta Dönem Stoasında ulaşılması hedeflenen ancak pratik yaşama tam anlamıyla uyarlanamayan bilgelik ideali, Son Dönem Stoa düşünürlerinde, Roma düşüncesinin faydacı bakış açısıyla harmanlanarak pratik yaşam bilgeliğine dönüştürülmüştür. Öyle ki Stoacılığın ulaşılması hedeflenen, mutluluğa götüren, sarsılmazlık, ruh dinginliğiyle örülü yaşamı betimleyen bilgelik veya insan tasavvuru, Son Dönem Stoacılığının üç büyük filozofu Seneca, Epiktetos ve Aurelius'un yaşamlarında gerçekliğe kavuşmuştur.

Roma döneminde altın çağını yaşayan Stoa felsefesi insanlara evrendeki gerçek yerlerini ve anlamlarını hatırlatarak tanrısal akılla bütünleşmelerini öğütler. Bu yüzden tek gerçek öğretmen olan doğayla uyum içinde yaşamaları gerektiğini öğretir. Stoa felsefesinin ortaya koyduğu temel öğreti doğanın eşsiz örneğinde, tüm insanlar arasındaki farklılıkları ortadan kaldırmadan, onları kucaklamayı amaçlayan bir insancılığın temsil etmektedir. Bu doğacı yaşam öğretisi içerisinde insanı çevreleyen doğadan, tanrısal akıldan yola çıkılarak insanın dünyevi olanla arasındaki bağın nasıl olması gerektiği sorgulanır. Her şeyi kuşatan logos, evren akıllı ya da tanrısal akıl, evrenin dinamiklerine ahenk verdiği gibi aynı zamanda bu tanrısal akıldan pay alan, logosun ruhunu taşıyan insanın yaşam yolculuğunun da rehberidir.

Son Dönem Stoacıları özelinde baktığımızda, bu dönemdeki filozofların yaşadıkları dönemin getirmiş olduğu bir takım toplumsal ve siyasal sorunların onları, Erken Dönem Stoacılığında görülen mantık, fizik, ahlak sistematüğinde gelişen Stoacılıktan uzaklaştırarak yalnızca ahlak alanına ağırlık vermeye yöneltmiştir. Öyle ki

Roma'nın içinde bulunduğu siyasal ve toplumsal atmosferde, imparatorluk hırsıyla yanıp tutuşan yöneticilerinin taht kavgaları, savaşlar, kıtlık, deprem gibi doğal afetler, salgın hastalıklar gibi pek çok sıkıntı baş göstermiştir. Yaşanılan sıkıntılar insanlar üzerinde kaygı, korku, acı, hüznün, belirsizlik gibi duygular yaratmaya başlamıştır. Stoacılık tarihine adını yazdıran son büyük üstatlar ise Roma'nın bu çalkantılı ve çöküş döneminde Stoa ahlakıyla teselli bulmuşlardır. Yüzyıllar geçse de insanlığın dünya sahnesindeki rolleri ve dünyevi yaşamın senaryosu pek değişmemiş görünmektedir. Nitekim içinde yaşadığımız 21. yüzyılda yine depremler, seller, yangınlar, salgın hastalıklar, savaşlar devam ettiği gibi pandemi, küresel ısınma gibi çağımıza özgü yeni sorunlar da ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla 21. Yüzyıl insanının da korku, kaygı, belirsizlik, kendini güçsüz, aciz hissetme, acı, üzüntü, keder gibi duyguların kışkacında olduğunu söylemek mümkündür. Bir Romalı ile benzer tecrübeler ve psikolojik sıkıntılara sahip olan günümüz insanı içinde yaşama savaşında Stoa ahlakı bir dayanak noktası ve teselli bulma metodu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Evrendeki birliği, bütünlüğü ve tamamlanmışlığı sağlayan tanrısal akıl yani logos aynı zamanda insanları da birbiri arasında toplum halinde yaşayabilmeleri için ortak bir akılda, ortak bir düzeni kabullenmede aracı roldedir. Logosun ilkelerine düzenine göre yaşayan, doğa ile tanrısal akılla bütünleşen bilge, insanı yanlışlara sürükleyen duygularının esiri olmayacaktır. Aynı zamanda bilge yegâne iyi olan erdemini kayıtsızlık, özgürlük, etkilenimsizlik ve dinginlik getirdiği bilinciyle yaşar. Böylece bilge, Stoacı ahlakın getirmiş olduğu 'doğal olan' ile 'doğaya' ve aynı zamanda 'insanın kendi doğasına' aykırı olan şeyler arasındaki ayrımın bilincinde olarak, aklının önderliğinde, ödev bilinci ile yaşamını düzenler. Doğanın dinamiklerini akılla kavrayarak yaşayan bilge ödeve uygun bir yaşantı ile erdemli ve mutlu bir yaşam sürecektir. Öyle ki doğa her daim son sözü söyleyecek olandır. Doğal olandan uzaklaşıp kişisel menfaatlerle doğaya aykırı davranmak insanı nihayetinde hep hüsranı uğratacaktır. Doğa ile savaşmak yerine doğanın kollarında huzuru bulmak insan için en yüce iyidir. İnsanoğlu dünya sahnesinde var olduğundan beri bu savaşın galibinin her daim doğa olduğuna şahit olmuştur. Doğanın yasalarına, düzenine uygun davranmadığımızda, eylemlerimizi evrensel ahenge göre düzenlemediğimizde doğa bize en sonunda güçlü olanın kendisi olduğunu gösterecektir; tıpkı aslında doğal ola-

rak var olan deprem, yangın, sel gibi doğa olaylarının felakete dönüşmesi gibi. Yakın zamanda ülkemizde yaşanan deprem felaketi bu durumun en canlı örneğidir. Yaşanan deprem olayı çeşitli önlemlerin ihmal edilmesi sonucu pek çok insanın hem can kaybına hem de malının zayıfına sebep olmuştur. Olaya Stoacı perspektiften bakıldığında, depremin felaket olduğuna dair inancımızın bizi yanılttığı görülür. Çünkü şayet doğaya uygun yaşasaydık bir deprem bölgesi olan ülkemizde, şehirler ülkenin jeolojik yapısına uygun inşa edilebilirdi. Böylece yaşanan can ve mal kaybını en aza indirerek güvenli bir yaşam alanı oluşturulabilirdi. O halde olan ya da olacak olaylara karşı tutumlarımızın ve tedbirlerimizin nasıl olması gerektiği, olayların neticelerini değiştirecektir. Öyle ki yaşanan iyi ya da kötü durumları tanrısal öngörüye ya da diğer bir deyişle kader mefhumuna bağlamak hatalı bir yaklaşımdır. Nitekim kader çizgisi insanların yapıp etmeleri doğrultusunda, tercihlerin sonucu yönünde ilerlemektedir.

Anlaşılacağı üzere doğa ve insan diyalektiğine dayalı Stoa felsefesinin basit bir formülasyonu vardır. İnsanı bilgeliğe ulaştıracak olan, mantık ilminin verileri ile fiziki alanı oluşturan doğayı anlamlandırması ve insanın kendi fiziksel doğasını (bedenini) tanımasıdır. Böylece insan doğayla bütünleşerek ruhunu dinginliğe kavuşturmuş olacak ve erdemli bir yaşamın kucağında mutluluğu yakalayacaktır.

KAYNAKLAR

- ARİSTOTELES, *Metafizik*, çev. Ahmet Arslan, Sosyal Yayınları, İstanbul, 2010.
- ARİSTOTELES, *Nikomakhos'a Etik*, çev. Saffet Babür, Ayraç Yayınevi, Ankara, 1997.
- ARİSTOTELES, *Sofistçe Çürütmeler*, çev. Y. Gurur Sev, Pinhan Yayınları, İstanbul, 2019.
- ARSLAN, Ahmet, *İlkçağ Felsefe Tarihi-1/Tarihi-Sokrates Öncesi Yunan Felsefesi*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.
- ARSLAN, Ahmet, *İlkçağ Felsefe Tarihi-4/ Helenistik Dönem Felsefesi: Epikürosçular Stoacılar Septikler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.
- AURELIUS, Marcus, *Düşünceler/Pensieri/Ta Eis Eauton*, çev. Şadan Karadeniz, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2020.
- BRUN, Jean, *Stoa Felsefesi (Le Stoicisme)*, çev. Medar Atıcı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2018.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Etik-Ahlak Felsefesi*, Say Yayınları, İstanbul, 2018.
- CEVİZCİ, Ahmet, *İlkçağ Felsefesi Tarihi*, Asa Yayınları, Bursa, 2011.
- CEVİZCİ, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü*, Paradigma Yayınları, İstanbul, 2010.
- CICERO, M. Tullius, *De Natura Deorum/Tanrıların Doğası*, çev. Çiğdem Menzilioğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006.
- CICERO, M. Tullius, *Yükümlülükler Üzerine/De Officiis*, çev. C. Cengiz Çevik, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2020.
- ÇEVİK, C. Cengiz, *Stoa Felsefesinin Kuruluş Fragmanları-Zenon ve Kleanthes*, Albaraka Yayınları, 2021.
- DUDLEY, Donald R., *A History Of Cynicism-From Diogenes To The 6 Th Century A.D.*, Methuen, London, 1937. (<https://archive.org/details/historyofcynicis>).
- DURAND, Marion, Simon Shogry, ve Dirk Baltzly, *Stoacılık (Stanford Felsefe Ansiklopedisi)*, çev. Deniz Karakullukcu, <https://kualiafelsefedergisi.com/>, (03.03.2023).
- DÜRÜŞKEN, Çiğdem, "Stoa Mantığı", *Felsefe Arkivi*, Sayı: 28, Temmuz 2013, ss. 287-308.
- ELLIS, Albert ve Debbie Joffe Ellis, *Akılcı Duygusal Davranışçı Terapi*, çev. Doğan Aksoy, Okuyan Us Yayınevi, İstanbul, 2022.
- EPIKTETOS, *Enkheiridion*, çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2021.
- EPIKTETOS, *Düşünceler ve Sohbetler*, çev. Cemal Süer, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

- EPIKTETOS, Söylevler, çev. Yahya Kurtkaya, Şule Yayınları, İstanbul, 2019.
- FARNSWORTH, Ward, Sokratik Yöntem-Düşünmeye Dair Bir Kullanıcı Kılavuzu, çev. Müge Özçelik, Beyaz Baykuş Yayınları, İstanbul, 2023.
- GUTHRIE, W.K.C., İlkçağ Felsefesi Tarihi, çev. Ahmet Cevizci, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1999.
- GUTHRIE, W.K.C., Yunan Felsefesi Tarihi-1, çev. Ergün Akça, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2011.
- GÖKBERK, Macit, Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi: İstanbul, 1993.
- HANÇERLİOĞLU, Orhan, Felsefe Ansiklopedisi-Kavramlar ve Akımlar, cilt 2, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1977.
- HERAKLEITOS, Fragmanlar, çev. Cengiz Çakmak, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2005.
- IRVINE, William B., Güzel Yaşama Kılavuzu-Antik Stoacı Sevinç Sanatı, çev. K. Orkun Çatık, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022.
- KENNY, Anthony, Batı Felsefesinin Yeni Tarihi-1, Antik Felsefe, (Çev. Serdar Uslu), Küre Yayınları: İstanbul, 2017.
- KRANZ, Walther, Antik Felsefe- Metinler ve Açıklamalar, çev. Suad Y. Baydur, Sosyal Yayınları, İstanbul, 1984.
- LAERTIOS, Diogenes, Ünlü Filozofları Yaşamları ve Öğretileri, çev. Candan Şentuna, Yapı Kredi Yayınları, 2021.
- LOCKE, John, İnsan Anlığı Üzerine Bir Deneme, çev. Vehbi Hacıkadiroğlu, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1996.
- LUCK, Georg, Köpeklerin Bilgeliği Antikçağ Kiniklerinden Metinler, çev. Oğuz Özgül, Say Yayınları, İstanbul, 2011.
- MOLACI, Melike, Erken Dönem Stoa Etiğinden Seçme Metinler, Çizgi Yayınevi, Konya, 2021.
- MOLACI, Melike, Hierokles'ten Kalanlar, Çizgi Kitabevi, Konya, 2021.
- MOLACI, Melike, Panaitios Fragmanlar, Çizgi Yayınevi, Konya, 2021.
- MOLACI, Melike, Stoa Fiziği, Çizgi Yayınevi, Konya, 2020.
- MOLACI, Melike, On Kavramda Stoa, Runik Kitap, İstanbul, 2022.
- PETERS, Francis E., Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü-Tarihsel Bir Okuma, çev. Hakkı Hünler, Paradigma Yayıncılık, İstanbul, 2004.
- PLATON, Diyaloglar, çev. Teoman Aktürel, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2010.
- PLATON, Gorgias, çev. Mehmet Rifat, Sema Rifat, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999.
- PLATON, Phaidros, çev. Hamdi Akverdi, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1997.
- RUSSELL, Bertrand, Batı Felsefesi Tarihi- İlkçağ, çev. Muammer Sencer, Say

Yayımları, İstanbul, 2000.

SENECA, Lucius Annaeus, Ahlak Mektupları/Epistulae Morales, çev. Türkan Uzel, Jaguar Kitap, İstanbul, 2019.

SENECA, Lucius Annaeus, Bilginin Sarsılmazlığı Üzerine-İnziva Üzerine, çev. C. Cengiz Çevik, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2022.

SENECA, Lucius Annaeus, Doğa Araştırmaları/Naturales Quaestiones, çev. C. Cengiz Çevik, Jaguar Kitap, İstanbul, 2014.

SENECA, Lucius Annaeus, Medea, çev. Çiğdem Dürüşken, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2007.

SENECA, Lucius Annaeus Seneca, Tanrısal Öngörü/De Providentia, çev. Çiğdem Dürüşken, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2019.

SENECA, Teselliler/Dialogues III, Consolations, çev. Kenan Sarıalioğlu, Fol Yayınları, Ankara, 2021.

TAYLOR, C.C.W., Düşüncenin Ustaları-Sokrates, çev. Cemal Atila, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul, 2002.

TEKİN, Hatice, Atina Okulu Raffaello Scuola di Atene, [https://www.academia.edu/84011197/Atina Okulu Freski](https://www.academia.edu/84011197/Atina_Okulu_Freski), Erişim Tarihi: 01.09.2022

VERSENYI, Laszlo, Sokrates ve İnsan Sevgisi, çev. Ahmet Cevizci, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2010.